

MEDEDELINGEN
VAN DE KONINKLIJKE VLAAMSE ACADEMIE VOOR WETEN-
SCHAPPEN, LETTEREN EN SCHONE KUNSTEN VAN BELGIË
Klasse der Letteren. Jaargang XXI, 1959 — n° 1

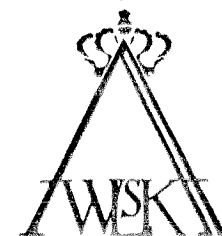
HET TOLWEZEN
IN HET FRANKISCH RIJK ONDER DE
KAROLINGEN

DOOR

F. L. GANSHOF

Professor aan de Rijksuniversiteit te Gent
Lid van de Klasse der Letteren

Avec un résumé français
(*Le tonlien à l'époque carolingienne.*)

1959

PALEIS DER ACADEMIËN — HERTOOGSTRAAT 1
BRUSSEL

a 13 4397

DE KONINKLIJKE VLAAMSE ACADEMIE VOOR WETENSCHAPPEN, LETTEREN EN SCHONE KUNSTEN VAN BELGIË

geeft volgende publicaties uit :

1. MEDEDELINGEN.
2. VERHANDELINGEN.
3. JAARBOEK.
4. VERSLAGEN EN VOORSTELLEN.

Die uitgaven, waarvan de prijs volgens de aard en de omvang verschilt, zijn verkrijgbaar op de Secretarie der Academie, Paleis der Academiën, postrekening nr. 352.57 van Ad. JANSSENS, Beheerder Secretaris der Koninklijke Vlaamse Academie van België, Hertogsstraat, 1, Brussel. De catalogus wordt op aanvraag gezonden.

* *

La „KONINKLIJKE VLAAMSE ACADEMIE VOOR WETENSCHAPPEN, LETTEREN EN SCHONE KUNSTEN VAN BELGIË” édite les publications suivantes :

1. MEDEDELINGEN (COMMUNICATIONS).
2. VERHANDELINGEN (MÉMOIRES).
3. JAARBOEK (ANNUAIRE).
4. VERSLAGEN EN VOORSTELLEN (RAPPORTS ET PROPOSITIONS).

Ces éditions, dont le prix varie suivant la nature et l'importance, peuvent être obtenues au Secrétariat de l'Académie, Palais des Académies, compte de chèques postaux N° 352.57 de Ad. JANSSENS, Beheerder Secretaris der Koninklijke Vlaamse Academie van België, Hertogsstraat, 1, Brussel.

Le catalogue sera envoyé sur demande.

* *

The following publications are issued by the „KONINKLIJKE VLAAMSE ACADEMIE VOOR WETENSCHAPPEN, LETTEREN EN SCHONE KUNSTEN VAN BELGIË” :

1. MEDEDELINGEN (PROCEEDINGS).
2. VERHANDELINGEN (MEMOIRS).
3. JAARBOEK (YEAR-BOOK).
4. VERSLAGEN EN VOORSTELLEN (REPORTS AND PROPOSALS).

These publications are variously priced. Orders and inquiries should be addressed : „Secretarie der Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Paleis der Academiën, 1, Hertogsstraat, Brussel”. Postal cheque service N° 352.57, of Ad. JANSSENS, Beheerder Secretaris der Koninklijke Vlaamse Academie van België, Hertogsstraat, 1, Brussel.

The catalogue is available on application.

HET 'TOLWEZEN
IN HET FRANKISCH RIJK ONDER DE
KAROLINGEN

DOOR

F. L. GANSHOF

Professor aan de Rijksuniversiteit te Gent
Lid van de Klasse der Letteren

Avec un résumé français
(*Le tonlien à l'époque carolingienne.*)

1959

PALEIS DER ACADEMIËN - HERTOGSSTRAAT 1
BRUSSEL

MEDEDELINGEN
VAN DE
KONINKLIJKE VLAAMSE ACADEMIE VOOR
WETENSCHAPPEN, LETTEREN EN SCHONE KUNSTEN
VAN BELGIË

KLASSE DER
LETTEREN
JAARGANG XXI
N° 1

26. 11. 1967

L 21, 1

1959
PALEIS DER ACADEMIËN — HERTOOGSSTRAAT 1
BRUSSEL

Medegedeeld in vergadering van 17 januari 1959.

F. L. GANSHOF : *Het tolwezen in het Frankisch Rijk onder de Karolingen.*

Onderhavige studie dient voor een vervolg gehouden van deze die wij aan het tolwezen in het Frankisch Rijk onder de Merowingen hebben besteed (1). Het *Regnum Francorum* in de enge, technische betekenis van deze uitdrukking vormt het aardrijkskundig kader van ons onderzoek; bijgevolg wordt Italië, het *Regnum Longobardorum* niet in dit onderzoek betrokken, ook niet nadat het in 774 onder het gezag van Karel de Grote was geraakt. Wij beperken ons echter niet tot het Frankisch eenheidsrijk: ook de in 843 ontstane deelrijken worden mede behandeld. Als kronologische *termini* aanvaarden wij aan het ene uiteinde, 751, d.i. de datum van de staatsgreep van Pipijn III, aan het andere, 888, de definitieve ontbinding van het door Karel de Dikke tijdelijk hersteld eenheidsrijk. Het spreekt vanzelf dat wij aan deze *termini* geen absolute waarde toekennen.

Het *teloneum* onder de Karolingen, zal enigszins anders behandeld worden als dezelfde instelling onder de Merowingen. Zulks wordt noodzakelijk gemaakt én door de aard van de bronnen én door hun hoeveelheid. Wij beschikken voortaan, inderdaad enerzijds over bronnen van de wetgeving, die tijdens de vorige periode haast niet voorhanden waren en over talrijke oorkonden, wanneer wij er vóór 751 slechts een gering aantal bezaten. Zelfs in de verhalende bronnen is het *teloneum* niet meer volkomen afwezig.

I. — TELONEUM EN HANDELSSCHEEPVAART

Ons exposé wensen wij met een passus uit een verhalende bron in te leiden.

Het geldt een kapittel van een hagiografisch verhaal, de *Miracula Sancti Benedicti*, opgesteld tussen 875 en 878-79 door Adrevald, monnik van de abdij Fleury; een plaats die zoals het vaker voorkomt, de naam van de beschermheilige heeft overgenomen en Saint-Benoît-sur-Loire is gewor-

(1) *Het tolwezen in het Frankisch Rijk onder de Merowingen*; Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, Jaargang XX, 1958, nr. 4.

den (2). In het 19^e hoofdstuk van zijn werk vertelt de auteur hoe de rechten van de abdij in zake *teloneum* werden geschonden en hoe ten gevolge van een mirakel, toegeschreven aan de tussenkomst van de heilige Benedictus, alles weer in orde geraakte (3).

Regali munificentia huic sacratissimo coenobio a praeceptis Francorum regibus per praecepti proprii singraphum concessum fuerat, uti quatuor naves immunes ab omni debito fisci liberrime per alveum Ligeris discurrerent. Cum itaque suprafati comitis tempore harum una ob salis eversionem Namneticam usque urbem pervenisset atque in regrediendo tuta ex praecepto regio omnes itineris sui portus civitatesque pertransiret, ad urbem pervenit Aurelianam. Ibi a teloneariis civitatis detenta, rector navis vectigalis gratia questionem subicitur. Liberalitatem regiam illo reclamante, contempta regali auctoritate, exactor navem onustam sale fisco subicit atque cum caeteris navibus procuratori portus committit. Erat quando haec agebantur dies dominica. Sed circa horam fere diei terciam, cunctis missarum celebratione detentis, navis, quae cum caeteris in portu fiscali tenebatur, subito absque humano remige a portu emota, medium Ligerim petit, quo fortior vis aquae decurrere solet; ibique contra adversum pelagus fortiter enatando, pervenit ad posturulam, quae usque hodie Sancti Benedicti dicitur, ibique appulit. Concurrunt undique ab urbe populi incognitum cernere miraculum stupentesque voces clamoris atque adhortationis proferunt: „Videte, o cives, contemplamini, qualiter novus nauta, dilectus Domini Benedictus, mortali sine remige navem propriam mediis regit in fluctibus”. Confusa denique omnis procuratorum fisci audacia, in posterum ab hac sese conspuunt stulticia.

Hier volgt de vertaling :

„Dit zeer heilig klooster had van de vrijgevigheid van de Frankische koningen, het voorrecht ontvangen, in een plechtige oorkonde opgenomen, dat het elk jaar vier boten op de Loire zou mogen laten varen, „vrijgesteld van om het even welke taks ten bate van de Schatkist. Ten „tijde van boven vermeide graaf” — zijn naam was Raho, — „was een „van deze boten tot Nantes gevaren om zout te laden. Op de terugvaart „had hij, dank zij de bescherming van het koninklijk diploma, steden te „havens aangedaan die op zijn reisroute lagen, zonder moeilijkheden te „ontmoeten. Eindelijk bereikte hij Orléans. Daar hielden de tollenaars „van de stad, het vaartuig tegen en eisten van de schipper dat hij de taksen „zou betalen. Deze beriep zich op de door de koning toegestane vrijstelling. De ontvanger van de tolrechten echter, het gezag eigen aan een

(2) Frankrijk; Dépt. Loiret; arrt. Gien; kon. Ouzouer-sur-Loire.

(3) Uitg. E. DE CERTAIN, *Les Miracles de Saint Benoît*, Parijs, 1858, blz. 46-47 (Société de l'Histoire de France). Uitg. O. HOLDER-EGGER, *Ex Adrevaldi Floriacensis Miraculis Sancti Benedicti*, MG., SS. XV, 1, blz. 487. Aan laatstvermelde uitgave dient de voorkeur gegeven.

„koninklijk diploma ten trots, legde voor rekening van de Schatkist, „beslag op de boot en zijn lading zout en vertrouwde hem aan de haven- „meester toe opdat hij aan de ketting zou gelegd worden met andere „vaartuigen. Dit gebeurde op een zondag. Toen echter op het derde uur „van de dag iedereen de mis bijwoonde, geraakte onze boot, die met andere „dere in de haven van de Schatkist in bewaking lag, plotseling, zonder „enige tussenkomst van een menselijke roeier, buiten de haven; hij „bereikte het midden van de Loire, daar waar de stroom het sterkst is. „En aldaar stroomopwaarts varende, geraakte hij aan het waterpoortje „dat men nog steeds „het poortje van de heilige Benedictus” noemt en „legde er aan”.

De stedelingen komen toegelopen en juichen het mirakel toe. Het stuk eindigt met de woorden : „De stoutmoedigheid van de beambten van de Fiscus werd aldus te schande gemaakt; voortaan vermeden ze blijk te geven van hun dwaasheid”.

Dit verhaal vertoont, als historische bron, het groot voordeel ons voor een concreet geval te plaatsen, waarin we de werking van een instelling kunnen volgen.

Wij maken eerst kennis met een bepaald historisch-aardrijkskundig milieu, met een „ruimte” (4) : deze van de Loire, ten tijde van Karel de Grote. Uit onze tekst en uit andere blijkt dat in de Karolingische tijd, de handelsscheepvaart op de Loire en haar bijrivieren wel belang vertoonde (5). Zij was, althans ten dele, in handen van aanzienlijke kerkelijke instellingen, hoofdzakelijk kathedralen en abdijen, die op de oevers van de rivier, in haar stroomgebied of op enkele afstand er van gevestigd waren. De vertegenwoordigers van deze kerkelijke instellingen kochten en ver-

(4) Wij vertalen aldus het duitse „Raum”. Hiermede wordt een fractie van een werelddeel bedoeld, die tijdens een bepaalde periode uit de geschiedenis, een zekere eenheid heeft vertoond o.m. op aardrijkskundig, staatkundig, economisch, cultureel gebied.

(5) Wat deze handelsscheepvaart betreft, zie beneden n. 94, de oorkonden waarbij aan verschillende kerken en abdijen het recht werd toegekend boten op de Loire en op haar bijrivieren, met vrijstelling van *teloneum* en van andere taksen te laten varen. Dat de scheepvaart vermeld in onze tekst en in de oorkonden waarnaar in deze nota wordt verwezen, een handelsscheepvaart was, staat vast. Inderdaad werden *teloneum* en andere taksen slechts op waren in de handel verworven of voor de handel bestemd, geheven; zie beneden n. 16. Het belang van de regionale en interregionale handel en in het bijzonder dat van de handelsscheepvaart op de Loire en op haar bijrivieren, had reeds P. IMBART DE LA TOUR ingezien : *Des immunités commerciales accordées aux églises du VIIe au IXe siècle*, in *Etudes d'histoire du moyen âge dédiées à Gabriel Monod*, Parijs, 1896 (herdrukt in de *Questions d'histoire sociale et religieuse* van dezelfde geleerde, Parijs, 1907), blz. 74-75 (blz. 6-9 van de *Questions*). — Wat het kopen en verkopen betreft, zie beneden n. 19-21. Ook dit heeft IMBART DE LA TOUR, *op. cit.*, blz. 72 (*Questions*, blz. 3) duidelijk ingezien.

kochten. Het voornaamste voorwerp van de handel — onze tekst (6) en andere maken dit duidelijk (7) — was zout. Het werd in de zoutpannen uit het gebied van de Loiremonding en o.m. van de Baie de Bourgneuf (8) geproduceerd. Men moet aanvaarden dat de landbouwprodukten van de

(6) Dat het hier gaat over zout dat te Nantes gekocht was geworden, lijkt géén twijfel. Het voorrecht dat geschonken werd was de door koninklijk diploma verleende vrijstelling van *teloneum*; hierop wordt in het ganse verhaal de nadruk gelegd. Moest het zout van de lading, uit aan de abdij zelf toebehorende zoutpannen afkomstig geweest zijn, dan had men niet met een schending van een koninklijk voorrecht van vrijstelling te doen gehad; het zou een schending geweest zijn van de algemene rechtsregel die bepaalde dat waren toebehorend aan een fysieke persoon of aan een rechtspersoon, die ze van een van zijn bezittingen naar een andere verplaatste, niet aan betaling van het *teloneum* waren onderworpen (zie beneden blz. 8-9 en n. 16). Van een andere taks als het *teloneum* kan géén sprake zijn: de woorden *ab salis evectioem* veronderstellen noodzakelijkerwijze een taks op het vervoer van waren, wat het *teloneum* in de eerste plaats was (zie beneden blz. 8-9).

(7) Zout wordt als een voornaam element van de lading vermeld in een reeks diploma's: Karel de Grote voor Saint-Paul te Cormery, a^o 800, *Diplomata Karolinorum*, I, uitg. E. MÜHLBACHER (MG., in-4°), nr. 192; Lodewijk de Vrome voor Saint-Germain te Auxerre, a^o 816, *Recueil des Historiens des Gaules & de la France*, VI, blz. 488, nr. 45; dezelfde voor Saint-Aignan te Orléans, a^o 814-817, *Formulae Imperiales*, nr. 20, uitg. K. ZEUMER, *Formulae Merovingici et Karolini aevi* (MG., in-4°), blz. 300-301; dezelfde voor Fleury, a^o 818, uitg. M. PROU en A. VIDIER, *Recueil des Chartes de l'abbaye de Saint-Benoît-sur-Loire*, I, Parijs, 1907, nr. 15, blz. 33-36; dezelfde voor Saint-Mesmin te Micy, a^o 821, onuitgegeven, regest bij H. BÖHMER, E. MÜHLBACHER, J. LECHNER, *Die Regesten des Kaiserreichs unter den Karolingern*, 2° (in werkelijkheid, 3e druk), Innsbruck, 1908, nr. 738 (zie beneden, n. 8); dezelfde voor de kerk van Nevers, a^o 814-829, *Form. Imp.*, nr. 22, blz. 302; Pipijn I van Aquitanië voor Saint-Paul te Cormery, a^o 831, uitg. L. LEVILLAIN, *Actes de Pépin I et de Pépin II, rois d'Aquitaine*, Parijs, 1926, nr. 17.

(8) De abdij van Saint-Mesmin te Micy beschikte te Port-Saint-Père, op de Tenu (bijrivier van de beneden Loire, langs de linker oever) over een plaats die moest dienen voor het lossen van boten (*locum... ad eorum exonerandas naves*); deze plaats werd *Areas* genoemd. Dit alles blijkt uit de inhoud van het in n. 7 vermeld onuitgegeven diploma van Lodewijk de Vrome, a^o 821, waarvan wij de tekst, zoals door twee kopijen van André Duchesne overgeleverd (Parijs, Bibliothèque Nationale, fonds Baluze, d. 41, f° 179 en d. 78, f° 105), hebben overgeschreven. Bedoeld diploma werd door Pipijn I, koning van Aquitanië, a^o 834 of 835, bevestigd; LEVILLAIN, *Actes de Pépin I et de Pépin II*, nr. 21. De *naves* waarvan sprake, waren in hoofdzaak schuiten die op de Tenu stroomafwaarts varende, zout uit de zoutpannen van de Baie de Bourgneuf en omgeving brachten. Dit liet toe de Loire te bereiken zonder de gevaarlijke Pointe-de-Saint-Gildas te moeten omzeilen. Op de *Areas*, te Port-Saint-Père, werden zout en eventueel andere produkten opgestapeld; wanneer het de abt en de gemeenschap behaagde, werden zij in boten geladen, die op de Loire en haar bijrivieren voeren, zoals verder in het diploma van Lodewijk de Vrome wordt voorzien. — Het is wellicht omtrent de producenten van zout in de zoutpannen van de beneden Loire dat Lodewijk de Vrome, a^o 821, instructies aan zijn missi gaf. Deze producenten schijnen privé-ondernemers te zijn. *Capitulare missorum*, c. 8, BORETIUS, *Capitularia*, I, nr. 148: *De terra in litore maris ubi salem faciunt, volumus ut aliqui ex eis veniant ad placitum nostrum et ratio eorum audiat, ut tunc secundum aequitatem inter eos definire valeamus*. Dit artikel bevindt zich te midden van ande-

kerkelijke domeinen insgelijks een voorwerp van deze handel waren (9).

Op de Loire, zoals op de meeste andere rivieren, werd toen de vaart van een plaats naar een andere door talrijke tussenlandingen onderbroken. De plaatsen waar men aandeel noemen de oorkonden *civitates*, *castella*, *portus*, *villas vel loca* (10): bisschoppelijke residenties, versterkte agglomeraties die niet de rang van *civitas* bezaten, rivierhavens, uitbatingencentra van domeinen en andere plaatsen. Aldaar was het dat de vertegenwoordigers van kerkelijke instellingen en zeker ook beroepskooplui die voor eigen rekening werkten, verkochten en kochten (11). Uit onze tekst mag men afleiden dat Nantes een niet onaanzienlijke zoutmarkt was; wat geen verwondering hoeft te baren. Onder de *civitates* waar men aan wal ging, dienen op de Loire, buiten Nantes, nog Tours, Orléans en Nevers vermeld en onder de *castella* of *castra*, Châteaueaux of Champtoceaux en Blois. Tot dezelfde groep behoorden, op de Mayenne de *civitas* Angers, op de Indre,

re (7, 10, 11) die het westen van het Rijk betreffen; c. 11 wordt zelfs besteed aan het onderhouden der dijken van de Loire. R. LATOUCHE, *Les origines de l'économie occidentale*, Parijs, 1956, blz. 185-186, heeft terecht de aandacht gevestigd op het belang van de zout productie en van de zout handel.

(9) Dat de vertegenwoordigers van kerken en abdijen voor rekening van deze instellingen handel dreven, wordt door een reeks oorkonden verklaard; zie beneden n. 21. Behoudens een deel van het zout dat zij te Nantes of elders in het gebied van de beneden Loire zich aangeschaft hadden, was er haast niets dat zij te koop konden aanbieden dan een deel van de productie der domeinen van de kerk of van de abdij in wier opdracht zij optraden. Het zal wel op deze landbouwprodukten geweest zijn dat de vrijstellingsdiploma's zinspeelden wanneer ze in verband met de scheepsladingen, nevens het zout andere waren vermeldden; b.v. in de onder n. 7 aangehaalde oorkonden: *de sale neque de aliis quibuslibet rebus* (Cormery), *sire de sal sire de qualicumque causa* (Micy), *sal et cetera commercia* (Auxerre, Orléans, Fleury).

(10) Zie de teksten in n. 11 in uittreksel geciteerd of aldaar vermeld.

(11) Zie b.v. het diploma van Lodewijk de Vrome voor de abdij te Charroux, a^o 832, *Recueil des historiens des Gaules et de la France*, VI, blz. 567, nr. 159: ... *et ad quamcumque civitates, castella aut portus, villas vel loca accessum habuerint, aut aliquid mercati fuerint aut vendiderint, nullam inquietudinem aut detentionem aut contrarietatem ab aliquo patiantur*. Soortgelijke beschikkingen treft men aan in de volgende oorkonden voor kerkelijke instellingen uit dezelfde ruimte: Lodewijk de Vrome voor Saint-Mesmin, te Micy, a^o 815, *Recueil*, VI, blz. 472-473, nr. 23; dezelfde voor Saint-Germain te Auxerre, a^o 816, *Ibid.*, blz. 488, nr. 45; dezelfde voor Saint-Martin te Tours, a^o 816, uitg. E. MÜHLBACHER, *Unedierte Diplome III*, nr. 2, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, VII, 1886, blz. 438-439; dezelfde voor Saint-Aignan te Orléans, a^o 814-817, zie n. 7; dezelfde voor Fleury, a^o 818, zie n. 7; Pipijn I van Aquitanië voor Saint-Philibert te Noirmoutier, a^o 826, LEVILLAIN, *Actes*, nr. 6; Karel de Kale voor Saint-Mesmin te Micy, a^o 840, G. TESSIER, *Recueil des actes de Charles II le Chauve*, I, Parijs, 1943, nr. 1 (bevestiging van het diploma van 815). De hier vermelde diploma's van Lodewijk de Vrome (buiten dit voor Charroux) bevestigen sindsdien verloren gegane diploma's van Pipijn III en van Karel de Grote. Het vermelde diploma van Pipijn I van Aquitanië bevestigt een sindsdien verloren gegaan diploma van Lodewijk de Vrome (als koning van Aquitanië).

het *castrum* Loches, op de Loir, het *castrum* Châteaudun (12). De *Miracula Sancti Benedicti* vermelden te Orléans, het bestaan van een rivierhaven afhangende van het beheer der Schatkist (*portus fiscalis*); misschien bestond dit ook in andere *civitates*: een dergelijke inrichting zal echter wel iets zeer bescheidens geweest zijn.

Mutatis mutandis, stond men in het gebied van andere rivieren — b.v. de Seine, de Maas, de Rijn, de Donau, de Rhône — voor analoge verschijnselen (13).

Deze summie gegevens over de handelsscheepvaart vormen een noodzakelijke inleiding tot de behandeling van het *teloneum*, dat in het verhaal van de *Miracula Sancti Benedicti* slechts onder meer algemene benamingen wordt vermeld, als *debitum fisci*, „wat aan de Schatkist verschuldigd is” of *rectigal*, „taks”, „onrechtstreekse belasting”.

II. — HET TWEEVOUDIG WEZEN VAN HET TELONEUM: TAKS OP HET VERVOER VAN WAREN EN TAKS OP DE HANDELSVERRICHTINGEN

Dat het *teloneum* in het Frankisch rijk onder de Merowingen als taks op het vervoer van goederen, bijgevolg als tolrecht, bestond en dat het van Romeinse oorsprong was, weet men (14). Ook onder de Karolingen bleef het een taks op het vervoer van goederen te lande en te water (15):

(12) De enige op de Loire of in de onmiddellijke buurt van deze rivier gelegen *civitates*, zijn de door ons geciteerde. Blois wordt als *castrum* of *castellum* in de *Annales Bertiniani*, a¹⁸ 834, 854, 857 vermeld (uitg. G. WAITZ, Hannover, 1883, blz. 9, 44, 47; SS. rer. Germ. in us. schol.). Châteaufort of Champocéaux, op de linker oever van de beneden Loire, stroomopwaarts van Nantes, treft men a^o 768 als *castrum* aan, in de tweede *continuatio* op de kroniek van Pseudo-Fredegarius (uitg. B. KRUSCH, MG, in-4°, SRM. II, c. 51 (134) en 52 (135), blz. 191-192); Loches treft men er insgelijks aan met de benaming *castrum* in 742 (c. 25 (111), blz. 180). Châteaudun, reeds door Gregorius van Tours, als *castrum* of *castellum* gekend (*Historia Francorum*, VII, 17 en 29, IX, 20; uitg. B. KRUSCH en W. LEVISON, MG, in-4°, SRM., I², blz. 338, 347 en 435), komt in de IXe eeuw als *Dunum castrum* voor, in de *Actus pontificum Cenomannis in urbe degentium*, c. 23. *Gesta domni Aldrici episcopi*, uitg. G. BUSSON en A. LEDRU, Le Mans, 1901, blz. 334 en 336.

(13) Zie beneden, blz. 17-19.

(14) Zie onze hierboven onder n. 1 vermelde bijdrage.

(15) Dit blijkt uit alle teksten waar het *teloneum* vermeld wordt; men zal er in de noten die voorafgaan en in deze die volgen in overvloed vinden. — Wat het *teloneum* tijdens de Karolingische periode betreft, heeft het exposé van G. WAITZ, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, IV^a, Berlijn, 1885, blz. 54-74, steeds grote waarde, al is het in een zekere mate verouderd. H. BRUNNER en C. VON SCHWERIN, *Deutsche Rechtsgeschichte*, II^a, München en Leipzig, 1928, blz. 321-327, besteden aan het onderwerp een paar ernstig gedocumenteerde en duidelijk opgestelde bladzijden; het onderscheid tussen de

waren bestemd voor de handel of waren die men in de handel had verworven; met uitsluiting o.m. van de vervoermiddelen en van al wat een fysische persoon of een rechtspersoon van een harer verblijfplaatsen of eigendommen naar een andere liet overbrengen (16). Zo doet zich het *teloneum* in onze tekst voor. De tollenaars (*telonarii*) willen te Orléans op de lading zout die te Nantes was gekocht geworden, de taks heffen; de vertegenwoordiger van Fleury poogt tevergeefs zich aan de toepassing van het gemene recht te onttrekken met zich op een koninklijk voorrecht te beroepen (17). Elders, vertelt Adrevald, d.i. in alle *civitates*, *castella* en *portus* waar de boot had aangedaan, was het voorrecht wel geëerbiedigd geworden.

Het *teloneum* was trouwens onder de Karolingen evenmin als onder de Merowingen (18) uitsluitend een taks op het vervoer van waren. Het was ook gebleven een taks op het kopen en het verkopen van waren, in hoofdzaak ter markt. Dit blijkt o.m. uit beschikkingen van de *capitularia* (19). Dit blijkt insgelijks uit de tekst van oorkonden; o.m. van ko-

Merovingische en de Karolingische periode wordt er o.i. echter niet scherp genoeg getekend. De studie van ERNST MAYER, *Zoll, Kaufmannschaft und Markt zwischen Rhein und Loire bis in das 13. Jahrhundert*, in *Germanistische Abhandlungen zum 70. Geburtstag Konrad von Maurers*, Göttingen, 1893, is uiterst geleerd maar lijdt aan een verregaand gebrek aan zin voor chronologie. In het frans, werden aan het onderwerp, door IMBART DE LA TOUR, *op. cit.*, enkele belangrijke bladzijden besteed.

(16) De regel wordt zeer duidelijk in de *capitularia* geformuleerd. *Capitulare* van Pipijn III, a¹⁸ 751-755, c. 4, uitg. A. BORETIUS, *Capitularia regum Francorum*, I (MG.; in-4°), nr. 13: *De tholoneis vero sic ordinamus ut nullus de victualia et carralia, quod absque negotio est, tholoneum praebendat; de saumis similiter, ubicumque vadunt. Capitulare missorum generale* van Karel de Grote, Thionville, a^o 805, c. 13, *Ibid.*, nr. 44: na het verbod *telonea* op zekere plaatsen te heffen... *similiter etiam nec de his qui sine negotiandi causa substantiam suam de una domo sua ad aliam ducunt aut ad palatium aut in exercitum*. De beschikking van 805 werd a^o 827 in de verzameling van Ansegisus, die a^o 829 een quasi-officieel karakter verkreeg, III, 12 (*Ibid.*, blz. 427), opgenomen. Toepassing van de regel in een reglement over de heffing van het *teloneum* in het Donaugebied stroomafwaarts van Passau (toestanden van het laatste vierde der IXe eeuw), A. BORETIUS en V. KRAUSE, *Capitularia Regum Francorum*, II (MG.; in-4°), nr. 253, c. 2: *Si aliquis de Bavaris sal suum ad propriam domum suam transmittere voluerit, gubernatore navis hoc adprobante cum iuramento, nichil solvant, sed securiter transeant*.

(17) Het diploma waarbij in 818 Lodewijk de Vrome een vrijstelling van *teloneum* aan Fleury toekende (zie boven, n. 7) bevestigde een diploma van Karel de Grote, dat op zijn beurt een diploma van Pipijn III bevestigde; Adrevaldus zinspeelt in zijn verhaal op beide laatstvermelde diploma's; ze zijn sindsdien verloren gegaan.

(18) Zie onze hierboven onder n. 1 vermelde studie, blz. 8.

(19) *Capitulare missorum generale* van Thionville, a^o 805, c. 5, BORETIUS, *Capitularia*, I, nr. 44: *De teloneis placet nobis ut antiqua et iusta telonea a negotiatoribus exigantur, tam de pontibus quam et de navigiis seu mercatis... Capitula legibus addenda*, a¹⁸ 818-819, c. 17, *Ibid.*, nr. 139: ... *Et ubi... neque ibidem aliquid emptum vel venundatum fuerit, ulterius teloneum non detur... Capitula de functionibus publicis*, a^o 821, c. 1, *Ibid.*, nr. 143: ... *Voluimus... ut nullus teloneum exigat nisi in mercatibus ubi communia commercia emuntur ac venundantur... Quod si aliquis constituta mercata fugiens, ne teloneum solvere cogatur...*

ninklijke of keizerlijke diploma's waarbij aan kerkelijke instellingen voorrechten werden toegekend: hetzij toekenning of erkenning van het recht het *teloneum* ter markt te heffen (20), hetzij vrijstelling van *teloneum* op het verkopen of het kopen van waren, wanneer de vertegenwoordigers van de kerkelijke instelling de reis te lande of te water ergens onderbraken (21).

III. — HOE WERD HET TELONEUM GEHEVEN?

1. — HET TELONEUM, RIJSINSTELLING

Tijdens de Merovingische periode was het *teloneum* ons slechts bekend door teksten die op Gallië betrekking hadden; wat niet noodzakelijkerwijze betekent dat de instelling niet toen reeds in Germanië ingevoerd was geworden. Integendeel weten we dat het onder de Karolingen in gans het *Regnum Francorum* — en in het *Regnum Langobardorum* — werd geheven. Na 843 blijft dit waar, voor de nieuw ontstane deelrijken.

(20) Diploma's van Pipijn III, a^o 753 et 759 en van Karel de Grote, a^o 774-775 voor Saint-Denis, MÜHLBACHER, *Dipl. Karol. I*, nrs. 6, 12 & 88. Diploma's van Lodewijk de Vrome voor de kerk van Orléans, a^o 814, *Formulae Imperiales*, nr. 19, ZEUMER, *Formulae*, blz. 300; voor Saint-Denis, a^o 814, *Recueil*, VI, blz. 466-467, nr. 16; voor de kerk van Mâcon, a^o 815, M.C. RAGUT, *Cartulaire de Saint-Vincent de Mâcon*, Mâcon, 1864, nr. 539, blz. 316-317. Diploma's van Pipijn I van Aquitanië voor Sainte-Croix te Poitiers, a^o 825, LEVILLAIN, *Actes*, nr. 3; voor de kerk van Angers, a^o 838, *Ibid.*, nr. 28. Diploma's van Karel de Kale voor de kerk van Gerona, a^o 844, TESSIER, *Actes*, I, nr. 47; voor de kerk van Narbonne, a^o 844, *Ibid.*, nr. 49; voor de kerk van Nantes, a^o 856, *Ibid.*, nr. 181; voor de kerk van Urgel, a^o 860, *Ibid.*, nr. 222; voor Saint-Denis, a^o 862, TESSIER, *Actes*, II, nr. 247; voor de kerk van Mâcon, a^o 853-862, *Ibid.*, nr. 250; voor Saint-Denis (markt te Chaource), a^o 867, *Ibid.*, nr. 300; voor Sint-Vaast te Atrecht, a^o 867, *Ibid.*, nr. 304; voor de kerk van Besançon, a^o 871, *Ibid.*, nr. 354; voor de abdij Saint-Amand, a^o 872, *Ibid.*, nr. 357; voor Saint-Philibert te Tournus, a^o 875, *Ibid.*, nr. 378; voor Saint-Corneille te Compiègne, a^o 877, *Ibid.*, nr. 425; voor de kerk van Barcelona, a^o 873-877, *Ibid.*, nr. 455 en diploma van Lodewijk de Stamelaar, a^o 878, *Recueil*, IX, blz. 409, nr. 12. Diploma van Lotharius II voor Prüm, a^o 861, H. BEYER, L. ELTESTER, A. GOERZ, *Urkundenbuch zur Geschichte der... Mittelrheinischen Territorien*, I, Koblenz, 1860, nr. 96, blz. 100-101. Diploma van Lodewijk de Duitser voor Saint-Denis, a^o 866, P. F. KEHR, *Diplomata regum Germaniae e stirpe Karolinorum*, I, (MG., in-4°), Ludwig der Deutsche, nr. 119. — Vermelding van het heffen van het *teloneum* ter markt te Walenstadt, ten bate van het Rijk, zie beneden, n. 30.

(21) Dit blijkt o.m. uit oorkonden, waarin na de volzinnen waarbij vrijstelling van *teloneum* als taks op het vervoer van waren wordt verleend, men een beschikking aantreft van het zelfde type als de hiernavolgende, die wij ontleen aan een diploma van Lodewijk de Vrome voor Saint-Aignan te Orléans, a^o 814-817, *Formulae Imperiales*, nr. 20, ZEUMER, *Formulae*, blz. 301: ... *et si aliquas moras in quolibet loco fecerint aut aliquid mercati fuerint aut vendiderint nihil ab eis prorsus, ut dictum est, exigatur*. Zie de oorkonden hierboven, onder n. 11 vermeld en daarenboven het diploma van Karel de Kale voor Saint-Paul te Cormery, a^o 843 of 844, TESSIER, *Actes*, I, nr. 60.

2. — BEDRAG

Het bedrag van het *teloneum* is ons niet bekend. Juister gezegd, kennen wij het slechts in uitzonderingsgevallen. Wij worden ingelicht over drie tolkantoren of groepen van tolkantoren, die ten tijde van Karel de Grote en van Lodewijk de Vrome van bijzonder belang waren: Quentowic, op het grondgebied van het huidige Etaples (22), aan de monding van de Canche; Dorestad, het huidige Wijk-bij-Duurstede (23) aan de Lek; *ad clusas*, d.i. aan het nauwe uiteinde van de dalen waarlangs de voornaamste Alpenpassen, in het bijzonder deze van de Mont-Cenis en van de Grand-Saint-Bernard toegang verschaffen tot de Noorditaliaanse laagvlakte: *in casu* hoofdzakelijk het nauwe uiteinde van het Val de Suse en deze van het Val d'Aoste; misschien ook aan een van de uiteinden van een bergpas in de Pyreneeën (24). We weten dat aldaar het geheven *teloneum* ook *decimum* werd genoemd (25) en dat de taks bijgevolg wellicht 10 % *ad valorem* moest

(22) Frankrijk; Dépt. Pas-de-Calais; arrt. Montreuil-sur-Mer; hoofdplaats van kanton.

(23) Nederland; gemeente in de Prov. Utrecht.

(24) Zie hierover P. DUPARC, *Les cluses et la frontière des Alpes*, Bibliothèque de l'Ecole des Chartes, 1951; G. G. DEPT, *Le mot „clusae” dans les diplômes carolingiens*, in *Mélanges d'histoire offerts à Henri Pirenne*, I, Brussel, 1926; J. F. NIERMAYER, *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*, Leiden, 1954 en v., sub v^o, blz. 192-193. Er waren andere *clusae* die tot Noord-Italië toegang verschaffen, dan beide door ons bij wijze van voorbeeld vermeld: o.m. bij Bondo (Zwitserland, Kant. Graubünden) aan het uiteinde van de Val Bregalia of Bergell (zgn. *Porta Bergalliae*; nu nog La Porta), waarheen men langs de „Bündnerpässe”, in het bijzonder langs de Septimer en de Julier geraakte. Wellicht worden deze *clusae* door Alcuin bedoeld, wanneer hij de *montium claustra* van Retië vermeldt, waar *tolnarii* over het goederenverkeer met Italië het toezicht uitoefenen; *Alcuini epistolae*, uitg. E. DÜMMLER, brief nr. 77 aan Remedius, bisschop van Chur, a^o 791-796, MG., Epp. IV, blz. 118-119 (= E. MEYER-MARTHALER en F. PERRET, *Bündner Urkundenbuch*, I, Chur, 1955, nr. 21, blz. 25); zie DUPARC, *op. cit.*, blz. 16-17. Over *claustrum*, zie ook NIERMAYER, *op. cit.*, sub v^o, blz. 187-188. — Zoals DUPARC, *op. cit.*, blz. 26, het laat opmerken, bestonden er insgelijks *clusae* in het Pyreneeëgebied. Een diploma van Karel de Kale voor de abdij Arles-sur-Tech, a^o 844 (TESSIER, *Actes*, II, nr. 53 = R. D'ABADAL DE VINYALS, *Catalunya Carolingia*, II, 1, Barcelona, 1920-1950, Arles, monestir de Santa Maria, nr. 3) maakt vermelding van de *via que discurrit ad ipsas clusas*; in een diploma van koning Odo voor de abdij van Saint-Polycarpe-de-Rasès, a^o 889 (*Recueil*, IX, blz. 445) komt de plaatsbepaling voor *Et ultra Clusa in comitatu Impurineasium*. Het geldt wellicht in beide gevallen de noordelijke toegang tot de bergpas van Le Perthus; de naam bestaat nog: L'Écluse (voor Les Cluses), Pyrénées Orientales, arrt. en kon. Cêret. Op de *clusae* in het Pyreneeëgebied werd onze aandacht door onze collega en vriend Prof. Dr. C. Verlinden gevestigd.

(25) Diploma van Lodewijk de Vrome voor de kerk van Straatsburg, a^o 831 (bevestiging van een verloren gegaan diploma van Karel de Grote, uitg. W. WIEGAND, *Urkundenbuch der Stadt Straßburg*, I, Straatsburg, 1879, nr. 23. *Praeceptum negotiatorum* van Lodewijk de Vrome, a^o 828, *Formulae Imperiales*, nr. 37, ZEUMER, *Formulae*, blz. 314-315.

bedragen. De oudste vermelding van het *decimum*, die ons in het Fransisch rijk bekend is, dagtekent van 775 (26). Het werd wellicht *ad clusas* vóór 774 ten behoeve van de Longobardische Schatkist geheven; na de onderwerping van het Longobardisch rijk, werd het ten behoeve van de Schatkist van de Karolingische koning, als *Rex Francorum* of als *Rex Langobardorum* verder geïnd (27). Men mag veronderstellen dat het *decimum* naderhand door Karel de Grote insgelijks in de twee voornaamste handelshavens van het Kanaal en van het Noordzeegebied, als een nieuw bedrag van het aldaar geheven *teloneum*, ingevoerd geworden is.

Het lijkt ons echter niet waarschijnlijk dat op de talrijke plaatsen waar het *teloneum* geheven werd, het bedrag vaak zó hoog zou geweest zijn.

Voor het Donaugebied stroomafwaarts van Passau, hebben we een reglement van het *teloneum* dat tussen 903 en 905 opgesteld, ongeveer de toestand weerspiegelt die tijdens het laatste derde van de IXe eeuw heerste (28). De aard van het geheven recht en het bedrag er van verschillen volgens de nationaliteit van de in aanmerking komende personen (de Beieren die géén beroepskooplui zijn, worden bevoordeligd), de plaats waar het tolkantoor of de markt zich bevindt, de vervoerde, verkochte of gekochte waren. Langs de Donau en verder landinwaarts op haar rechter oever, stroomopwaarts van de monding van de Enns, stellen wij vast

(26) In een diploma van Karel de Grote voor Saint-Denis, MÜHLBACHER, *Diplomata Karolinorum*, I, nr. 93.

(27) Saint-Denis liet zich in dit diploma, enkele maanden na de onderwerping van het *Regnum Langobardorum* opgesteld, door Karel de Grote de volledige vrijstelling van *teloneum* en andere taksen die het in *Francia* genoot, bevestigen en uitbreiden tot *Italia*. In de lijst van de taksen verschijnt voor het eerst te dezer gelegenheid *neque exclusaticum neque decimum*; op het einde van de *dispositio* wordt nog eens uitdrukkelijk verboden *in nullo modo nullo teloneo nullo exclusatico infra regna Francia et Italia seu ubicumque neque decimum exigere nec exactare...* Het verband tussen het verschijnen van *decimum* en *exclusaticum* enerzijds en de vereniging van het Longobardisch rijk met het Frankische anderzijds, lijkt zeer waarschijnlijk: In de eerste helft van de XIe eeuw werd het *decimum*, *ad clusas* op verschillende plaatsen van Noord-Italië betaald (*Instituta regalia et ministeria camerae regum Longobardorum*, c. 2, uitg. A. Hofmeister, MG., SS. XXX, 2, blz. 10-11) en vormde het een inkomen van de Italiaanse koninklijke Schatkist. Zulks is niet tegenstrijdig met het feit dat het *decimum* ten tijde van Karel de Grote en van Lodewijk de Vrome ook aan de Frankische kant van de *clusae* kon geheven worden. H. F. Schmidt heeft de stelling verdedigd dat het *decimum* als taks geheven op de invoer van waren in Italië, opklom tot het late Keizerrijk en dat het wellicht door de Longobarden, van de Byzantijnse administratie werd overgenomen; tussenkomst in een debat tijdens de „Settimana” van het Centro Italiano di Studi sull’ Alto Medioevo, te Spoleto in 1958, gedrukt in *La Città nell’ Alto Medioevo*, Spoleto, 1959, blz. 511-514. — Over het *exclusaticum*, zie beneden, blz. 49.

(28) Uitg. A. Boretius en V. Krause, *Capitularia Regum Francorum*, II, (MG., in-4°), nr. 253. Het reglement werd opgesteld op basis van een onderzoek (*inquisitio*) gehouden te Raffelstetten.

dat het *teloneum*, taks op het vervoer van waren, een vast recht was, het *teloneum*, taks op het verkopen en kopen ter markt, een evenredig recht; de bedragen van het vast recht schijnen niet bijster hoog geweest te zijn (29).

Wij bezitten insgelijks enkele gegevens over het *teloneum* dat te Walenstadt, op het Walensee, in het Noord-Oosten van het huidige Zwitserland werd geheven, tussen 841 en 877. Het *teloneum*, taks op het vervoer van koopwaren, werd er onder de vorm van een vast recht geheven, ten bedrage van zes *denarii* per karrevracht. Als taks op het kopen en verkopen, vertoonde het *teloneum* steeds hetzelfde karakter van vast recht; ter markt aldaar werden hoofdzakelijk slaven en paarden verhandeld: de taks bedroeg twee *denarii* per stuk. Alweer nogal lage bedragen (30).

3. — DE TOLKANTOREN

A. Typologisch onderzoek

Waar werd het *teloneum* geheven? Deze vraag kan op tweeërlei wijze opgevat en beantwoord worden.

Men kan zich op een typologisch standpunt plaatsen en zich afvragen van welke aard de plaatsen waar de heffing gebeurde, waren. Hierop mag in het licht van wat reeds gezegd werd over het handelsverkeer te water, geantwoord worden: in *civitates*, in *castella*, in rivierhavens (*portus*), in het uitbatingscentrum van zekere domeinen (*villae*) (31). Deze gegevens wor-

(29) B.v. betaalde een boot toebehorend aan Beieren die stroomafwaarts varende te Linz aandeed, voor een lading zout, een en half mud zout en niets voor de slaven en andere waren die hij aan boord had (c. 1).

(30) E. MEYER-MARTHALER & F. PERRET, *Bündner Urkundenbuch*, I, Anhang, blz. 382-383: *De Ripa Vualabastad redditur de unoquoque carro, qui ibi pergit denarii VI. De unoquoque mancipio, quod ibi venditur, denarii II. Similiter et de caballo.* Deze tekst behoort tot een *Reichsgutsurbar*, d.i. een inventaris van goederen en rechten van het Rijk. P. O. CLAVADETSCHER heeft er de datum van bepaald en zelfs waarschijnlijk gemaakt dat het document uit de jaren 842-843 is; *Das Churrätische Reichsgutsurbar als Quelle zur Geschichte des Vertrags von Verdun*, Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanistische Abteilung, 1953.

(31) Zie boven blz. 7-8 en n. 11, wat deze termen betreft. Dat een *teloneum* kantoor, gevestigd op grond toebehorend aan een domein (*villa*), zich dicht bij het uitbatingscentrum (*curtis*) zal bevonden hebben, is niet slechts een waarschijnlijkheid. Een concreet geval kan bij wijze van voorbeeld aangehaald worden: in 779 schonk Karel de Grote aan de abdij Saint-Germain-des-Prés, het tolkantoor te Villeneuve-Saint-Georges (Seine-et-Oise; arrt. Corbeil; kon. Boissy-Saint-Léger); het koninklijk diploma bezigt de termen *teloneum... in Villanova curte Sancti Germani*; MÜHLBACHER, *Dipl. Karol.*, I, nr. 122 (= R. POUFARDIN, *Recueil des chartes de l'abbaye de Saint-Germain des Prés*, I, Parijs, 1909, nr. XIX).

den ons hoofdzakelijk verstrekt door oorkonden waarbij op bedoelde plaatsen, vrijstelling van *teloneum* aan kerkelijke instellingen werd verleend (32). Dat op markten het *teloneum* werd geheven is ons insgelijks bekend (33). Op bruggen, aan veren, onder bepaalde voorwaarden langs de oevers van zekere rivieren, daar waar doorheen moerassige gronden een weg was aangelegd, is soms het *teloneum* insgelijks op wettige wijze geheven geworden (34).

B. Aardrijkskundig onderzoek

Het typologische met het concrete verwisselend, kan men zich ook afvragen, welke de gewesten en de plaatsen in het Frankisch rijk geweest zijn, waar *teloneum* kantoren hebben bestaan.

Wij mogen o.i. twee typen van kantoren onderscheiden: enerzijds deze die aan de grenzen of in een grensgebied lagen en die wij *mutatis mutandis* (35) met douanekantoren mogen gelijkstellen; anderzijds deze van het binnenland.

a) In de grensgebieden

Aan de grenzen ontmoeten wij eerst, een groep kantoren in het Noorden van het rijk: het kantoor te Utrecht of waarschijnlijk in het oude Trecht en het wellicht nog belangrijker kantoor te Dorestad (36).

(32) Zie n. 11 en 21.

(33) Zie boven, blz. 9-10 en n. 19, 20 en 21.

(34) *Capitulare missorum generale* van Thionville, a^o 805, c. 13, BORETIUS, *Capit.* I, nr. 44: *De teloneis placet nobis ut antiqua et justa telonea a negotiatoribus exigantur, tam de pontibus, quam et de navigiis seu mercatis... Capitulare Aquisgranense*, a^o 809, c. 9, *Ibid.* nr. 61 (*a contrario*): *... Similiter et in plano campo, ubi pons nec treiectus est, ibi omnimodis ut teloneum non exigatur. Capitula omnibus cognita facienda*, a^o 802-813, c. 7, *Ibid.*, nr. 57, (a) tekst van de hss. Paris. lat. 9654 en Vatic. inter Palat. 582: *Ut nullus homo praesumat teloneum in ullo loco accipere, nisi ubi antiquitus pontes constructi sunt et ubi navigia praecurrunt et antiqua videtur esse consuetudo... (b) tekst van het hz. Guelferhytanus, inter Gudianos 299: Theloneum aut census non exigatur a quolibet, ubi nec aqua navigio aut pontem transendum non est. Capitulare missorum*, a^o 818-819, c. 4, *Ibid.* nr. 141 (*a contrario*): *De iniustis occasionibus et consuetudinibus noviter institutis, sicut sunt tributa et telonei in media via, ubi nec aqua, nec palus, nec pons... fuerit... ut auferantur. Capitula de functionibus publicis*, a^o 821, c. 1, *Ibid.*, nr. 143 (*a contrario*): *... Volumus... omnibus... notum fieri ut nullus teloneum exigat nisi in mercatibus... neque in pontibus nisi ubi antiquitus telonea exigebantur, neque in ripis aquarum ubi tantum naves solent aliquibus noctibus manere... Het heffen van het teloneum op bruggen, aan veren of aan declusae wordt ook vermeld in beschikkingen waarbij verboden wordt het aldaar te heffen op waren vervoerd door of voor bevoorrechte personen: Capitulare van Pipijn III, a^o 751-755, c. 4 en Capitula de functionibus publicis, a^o 821, c. 2, BORETIUS, *Capit.* I, nrs. 13 en 143; teksten, zie beneden, n. 78.*

(35) *Et multa sunt mutanda!*

(36) Beide worden vermeld in het diploma van Karel de Grote voor Saint-Germain-des-Prés, a^o 779, MÜHLBACHER, *Dipl. Karol.*, I, nr. 122 (= POUPARDIN, *Saint-*

Wellicht hield hun werkzaamheid hoofdzakelijk verband met de zeevaart op Engeland en op Skandinavië, alsook met de scheepvaart op de Rijn.

Ietwat meer ten Zuiden, in het Noord-Westen van het Rijk, waren er drie tolkantoren, die hier dienen vermeld: Quentowic, aan de monding van de Canche, de voornaamste (37); Amiens, op de Somme, Rouen, op de Seine (38). Zij waren blijkbaar hun belang aan de handelsscheepvaart op Engeland over het Kanaal verschuldigd. Bij deze groep menen wij een kantoor te moeten voegen dat ook op de Seine, maar dieper in het land dan Rouen, was gelegen: dat van Saint-Denis, bijzonder belangrijk tijdens de aldaar in oktober gehouden jaarmarkt; wij weten immers dat de Engelsen en de Friezen tot de voornaamste bezoekers van bedoelde jaarmarkten behoorden (39).

Meer zuidwaarts nog in het Westen van het Rijk, durven wij het aan te veronderstellen dat misschien het *teloneum* kantoor van Nantes en dat van Châteaueaux mogen gehouden worden voor wat wij douanekantoren hebben genoemd (40); dit echter slechts indien tijdens de Karolin-

Germain-des-Prés, I, nr. XIX): verbod *teloneum* te heffen. Zij worden insgelijks vermeld in het diploma van Lodewijk de Vrome, a^o 815, voor de kerk van Utrecht, waarvan de tekst ons in betrekkelijk slechte staat bereikt heeft, M. GJSSSELING en A. C. F. KOCH, *Diplomata Belgica ante annum millesimum centesimum scripta*, I, Brussel, 1950, nr. 179 (= S. MULLER en A. C. BOUMAN, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht*, I, Utrecht, 1920, nr. 56): bevestiging van de schenking door Pipijn III, later bekrachtigd door Karel de Grote, te Utrecht of in het Oude Trecht, o.m. van *decimam ... de teloneo vel de negotio ... necnon et in ripis in Dorestado* (punctuatie van ons).

(37) Dit blijkt uit de teksten beneden aangehaald onder n. 62.

(38) Zij worden alle drie samen vermeld in het diploma van 779, hierboven onder n. 36 aangehaald: *... tam in Rodomo quam et in Unicus neque in Ambianis...*

(39) Over de voorgeschiedenis van de heffing van het *teloneum* te Saint-Denis tijdens de jaarmarkt, zie onze studie over *Het tolheffen in het Frankisch rijk onder de Merovingen* (boven onder n. 1 vermeld), blz. 19-22. Vermelding van het *teloneum* kantoor aldaar (de heffing tijdens de jaarmarkt was aan de abdij afgestaan geworden; zie onze pas vermelde studie, *loc. cit.* en dit geschrift, beneden blz. 24) in oorkonden van Karolingische koningen en keizers: Pipijn III, a^o 753 en 759, Karloman II, a^o 769, Karel de Grote, a^o 774-775, MÜHLBACHER, *Dipl. Karol.* I, nrs. 6, 12, 43, 88; Lodewijk de Vrome, a^o 814 (een verloren gegaan diploma van Karel de Grote bevestigend), *Recueil des historiens des Gaules & de la France*, VI, blz. 466-467, nr. 16 en 468, nr. 17 (respectievelijk *praeceptum* en *tractoria*; zie beneden blz. 36-39); Karel de Kale, a^o 862, TESSIER, *Actes*, II, nr. 247. De diploma's van Pipijn, a^o 753, van Karloman en van Lodewijk de Vrome (*praeceptum*) vermelden de *omnes necuantes tam Saxones quam Frisiones vel alias nationes promiscuas*, die naar de jaarmarkt komen *ad... vina comparandum* (wij citeren de tekst van het diploma van 753; het diploma van 814 citeert ook onder de aangekochte waren, de honig, *mel*).

(40) Het bestaan van deze tolkantoren wordt geïmpliceerd door de talrijke diploma's waarbij aan kerken en abdijen vrijstelling van *teloneum* wordt verleend in de *civitates*, *castella* en *portus* gelegen op de Loire; zie boven, blz. 7-8 en n. 11 en 12, alsook beneden, blz. 32-33 en n. 94. Het *teloneum* kantoor te Nantes wordt in 856 vermeld, TESSIER, *Actes*, I, nr. 181: *Medietatem omnis telonei de quibuscumque rebus... in praedictae civitatis loco, mercatu, suburbio vel portu*.

gische periode een zeehandel bestaan heeft tussen de Atlantische kust van Gallië enerzijds, de westkust van Engeland en Ierland anderzijds, wat niet zeker is.

Het kustgebied van de Middellandse Zee heeft insgelijks tolkantoren gekend: in het Oosten te Ligagnau, op de kust van Provence — niet heel ver van een der Rhône mondingen — en te Marseille; in het Westen, te Narbonne. Het *teloneum* werd er op de scheepvaart geheven; o.m. te Marseille op het verkeer te water met Italië (41). Er zijn redenen te geloven dat te Arles, waar de haven nog een zeker belang vertoonde (42), insgelijks een tolkantoor bestond.

Onder de tolkantoren waarvan het bestaan in de zgn. *Marca Hispanica*

(41) Ligagnau en Marseille. Diploma's van Lodewijk de Vrome en van Lotharius I voor de abdij van Saint-Victor te Marseille, a¹⁸ 822 en 834, J. H. ALBANÈS en U. CHEVALIER, *Gallia Christiana Novissima*. (III) *Marseille*, Valence, 1899, nrs. 48 en 49, kol. 38-40 (= *Recueil*, VI, blz. 532-533, nr. 113 en VIII, blz. 372-373, nr. 11; over de datum van de oorkonde van Lotharius, zie de *Regesten des Kaiserreichs unter den Karolingern*², nr. 1042): *tholoneum de villa que dicitur Leonio... necnon et tholoneum de navibus ab Italia venientibus que ad eandem ecclesiam arripere videntur* (tekst van het diploma van Lodewijk de Vrome; het bevestigingsdiploma van Lotharius voegt er een paar woorden bij, over de scheepvaart). Uit een *notitia* a^o 845, na een vonnis van de *mallus* in een geding over het te Ligagnau geheven *teloneum*, blijkt dat dit betaald werd *tam terrenis quam etiam navigantibus*; ALBANÈS en CHEVALIER, *Gallia Christ. noviss.* *Marseille*, nr. 51, kol. 41-42. De schenking van het *teloneum* te Ligagnau en te Marseille aan de abdij van Saint-Victor klom volgens de vermelde diploma's op tot Karel de Grote; de *notitia* kent haar zelfs toe aan Pipijn III. We zijn er toe geneigd te geloven dat het tolkantoor te Ligagnau voor de opvolger van het tolkantoor te Fos, dat zo belangrijk was tot in het begin van de VIIIe eeuw, mag gehouden worden; zie onze onder n. 1 vermelde studie, blz. 12. Ligagnau is een thans verdwenen plaats op de kust van Provence, in de nabijheid van Fos (Bouches du Rhône; arrt. Aix; kon. Istres). Omtrent het midden van de XIXe eeuw, leefde de naam nog voort in deze van het „Etang de Ligagnau”, toen een deel van het „Etang de Galéjon” (een vroegere golf) op korte afstand van Fos; B. GUERARD, *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Victor de Marseille*, II, Parijs, 1857, blz. 877. Zelfs indien men met E. DUPRAT (*Le Haut Moyen Age*, in *Les Bouches-du-Rhône. Encyclopédie départementale*, II, Marseille en Parijs, 1924, blz. 280-281) moest aanvaarden dat het hier niet Ligagnau geldt, maar wel het verdwenen Lion, dicht bij Marignane op de kust van het „Etang de Berre”, zou onze hypothese aanvaardbaar blijven: er zijn slechts een twintigtal Km. afstand tussen Marignane en Fos-Narbonne. Diploma van Karel de Kale, a^o 844, TESSIER, *Actes*, I, nr. 49, waarbij aan de kerk van deze stad o.m. werd bevestigd het recht op de helft van de taksen *de quocumque commertio ex quo teloneus exigitur vel portaticus ac de navibus circa littora maris discurrentibus*. De toekenning van dat recht zou tot Pipijn III opklimmen.

(42) Volgens C. VERLINDEN, in het zeer belangrijk artikel *Traite et esclavage dans la vallée de la Meuse*, (*Mélanges Félix Rousseau*, Brussel, 1958), blz. 679-680. Deze geleerde steunt op een passus uit een brief van Agobard, bisschop van Lyon, *Agobardi epistolae*, nr. 7, in *Epistolae*, V (MG., in-4°), blz. 185 en op een Arabische bron uit de IXe eeuw. De uitvoer van slaven naar de wereld van de Islam schijnt voor een aanzienlijk deel langs de haven van Arles te zijn geschied.

door verschillende oorkonden bewezen wordt, hieven misschien enkele het *teloneum* op het handelsverkeer te lande in de richting van het Islamitische Spanje (43). Te Barcelona, werd in de haven *teloneum* geheven (44).

De tolkantoren aan de *clusae* van het Alpengebied en hun belang zijn overbekend (45). Aangezien aanvaard mag worden dat het verkeer tussen het Frankisch Rijk *sensu stricto* en Italië tijdens de Karolingische periode, hoofdzakelijk overland en langs de Alpenpassen geschiedde, geldt het hier douanekantoren van heel bijzondere betekenis.

Meer Oostwaarts treffen we de ons reeds bekende groep tolkantoren aan, in het Donaugebied, stroomafwaarts van Passau, tot aan de monding van de Morava: oosten van Beieren, Oostmark van Beieren en westelijk deel van de Slavische landen onder Frankisch protectoraat (46). Hier geldt het de handel met de Slavische wereld: Tschechen, Moraviërs, Zuid-Slaven, misschien Russen. Het is niet uitgesloten dat het tolkantoor van Walenstadt, hoe diep het ook binnen het land lag, bij deze zelfde groep

(43) Suggestie van onze collega en vriend, Prof. Verlinden. — *Teloneum* kantoren waarvan een derde van de opbrengst aan de kerk van Gerona werd toegewezen, bestonden in de graafschappen Besalu, Ampurias-Peralada en Gerona; diploma's van Lodewijk de Vrome, a^o 834, R. D'ABADAL i DE VINYALS, *Catalunya Carolingia*, II, 1, Girona, nr. 2, blz. 120-124 (= MIGNE, *Patrologia Latina*, d. 104, kol. 1246-1247); van Karel de Kale, a^o 844, TESSIER, *Actes*, I, nr. 47 (= D'ABADAL, *Ibid.*, nr. 3, blz. 125-130); van Karel de Dikke, a^o 886, KEHR, *Diplomata Regum Germaniae ex Stirpe Karolinorum*, II, K.d.D., nr. 148 (= D'ABADAL, *Ibid.*, nr. 6, blz. 138-140). Ook in het bisdom Urgel, bestonden *teloneum*kantoren: Diploma van Karel de Kale, a^o 860, TESSIER, *Actes*, I, nr. 222 (= D'ABADAL, *op. cit.*, II, 1, Urgel, nr. 4, blz. 286-288). Misschien werd *teloneum*, *ad ipsas clusae* geheven; zie boven, n. 24.

(44) Diploma van Lodewijk de Stamelaar, a^o 878, waarin een passus van een verloren gegaan diploma van Karel de Kale werd opgenomen, D'ABADAL, *op. cit.*, II, 1, Barcelona, nr. 2, blz. 68-71 (= *Recueil*, IX, blz. 409, nr. 12). Uittreksel uit het diploma van Karel de Kale, a¹⁸ 873-877, bij TESSIER, *Actes*, II, nr. 455.

(45) Zie boven, blz. 11-12 en n. 24-27. Men mag veronderstellen dat reeds voor de verovering van het Longobardisch rijk en het invoeren van het *decimum* in het *Regnum Francorum*, tol werd geheven aan de frankische kant van de *clusae*. Hierop zou c. 4 van een *capitulare* van Pipijn III, a¹⁸ 751-753 (BORRERIUS, *Capitularia*, I, nr. 13) kunnen zinspelen wanneer het verbiedt de bedevaartgangers die zich naar Rome of elders begeven o.m. *ad exclusas* op te houden om betaling van *teloneum* te eisen voor de waren die zij zouden vervoeren; zie beneden, n. 78. — In de *Churrätische Reichsgutsurbar*, wordt (*Bündner Urkundenbuch*, I, blz. 394) een inkomen vermeld van 1 pond voor de *Porta Bergalliae* (zie boven, n. 24). O. P. CLAVADETSCHER, *Verkehrsorganisation in Rätien zur Karolingerzeit*, Schweizerische Zeitschrift für Geschichte, 1955, blz. 22-23, heeft verondersteld dat aldaar het *teloneum* werd geheven op het verkeer met Italië langs de „Bündnerpässe” en de „Bergell” om. De vermelde som zou een forfaitair bedrag geweest zijn, aan het Rijk betaalbaar door wie het tolkantoor in cijs zou gehouden hebben.

(46) Zie boven, blz. 12 en n. 28-29.

dient gevoegd, indien de waren die aldaar ter markt werden verhandeld, langs het Donagebied waren ingevoerd (47).

Eindelijk houden wij het voor waarschijnlijk dat de contrôleposten die ietwat ten westen van 's Rijks oostgrens (lijn Elbe-Saale-Donau) het toezicht over de handel met Denen en Slaven voor opdracht hadden, ook tolkantoren geweest zijn. Indien deze hypothese aanvaardbaar is, zal ook aanvaard kunnen worden dat het *teloneum* waarschijnlijk geheven werd te Bardowik, te Schesel, te Magdeburg, te Erfurt, te Halzstadt, te Forcheim, te Regensburg en te Lorch (48).

b) In het binnenland

Het zou weinig zin hebben de plaatsen te pogen op te sommen, waar binnen het rijk het *teloneum* werd geheven: de informaties die wij desomtrent bezitten hangen te sterk af van het toeval, opdat het aldus verkregen beeld enige waarde zou hebben. Enkele dezer plaatsen zijn trouwens reeds vermeld geworden, nl. deze waar de heffing van het *teloneum* ter markt op de handelsverrichtingen, ons door een oorkonde bekend gemaakt werd (49). Het kan echter zijn nut hebben de stroomgebieden te kennen waarvan men met zekerheid weet dat aldaar tolkantoren werkzaam waren. Aldus de bovenloop van de Donau en zijn bijrivieren, althans langs de rechter oever; het zout van de mijnen te Reichenhall hield er blijkbaar een aanzienlijke plaats in het handelsverkeer (50). Ook de Rijn en zijn bijrivieren, van de bovenloop af tot dicht bij de monding, dient hier vermeld, samen met de landwegen die in dit uitgestrekt stroomgebied ook door het verkeer werden gebruikt (51). Dat de Maas en haar bijrivieren insgelijks

(47) Zie boven, blz. 13 en n. 30. We zijn er toe geneigd te geloven dat zulks het geval was en dat de slaven en paarden die te Walenstadt verhandeld werden, althans ten dele de slaven en paarden waren die Tschechen en Russen (of Slaven uit het land der „Rugiërs“?) in de Oostmark van Beieren kwamen verkopen, volgens het reglement over het *teloneum* aldaar (BORETIUS-KRAUSE, *Capitularia*, II, nr. 253, c. 6). Zij bereikten wellicht het stroomgebied van de Rijn over de Arlberg. O. P. CLAVADETSCHER, *op. cit.*, blz. 18-19, meent integendeel dat te Walenstadt, *teloneum* werd geheven op goederen die over de „Bündnerpässe“ (zie boven blz. 11 en n. 24) uit Italië werden ingevoerd of naar Italië werden uitgevoerd.

(48) *Capitulare missorum generale* van Thionville, a° 805, BORETIUS, *Capitularia*, I, nr. 44, c. 7.

(49) Zie boven, n. 20.

(50) Diploma's van Lodewijk de Duitser voor de abdij Kempten, a° 837 en 844, P. F. KEHR, *Dipl. reg. Germ. e. st. Karol.*, I, L. d. D., nrs. 24 en 36.

(51) Heffing van het *teloneum* op de Rijn: Diploma van Lodewijk de Vrome voor Stavelot-Malmedy, a° 814, J. HALKIN en C. G. ROLAND, *Recueil des chartes de l'abbaye de Stavelot-Malmedy*, I, Brussel, 1909, nr. 26. Diploma van Lodewijk de Duitser voor Lorsch, a° 858, KEHR, *Dipl. reg. Germ. e. st. Karol.*, I, L. d. D., nr. 89. In deze oorkonde wordt het tolkantoor van de rivierhaven te Worms vermeld. — Verkeer overland:

tolkantoren kenden, staat vast (52). Van de Schelde dient hetzelfde gezegd (53). Het stroomgebied van de Seine is ons onder dit opzicht betrekkelijk goed bekend. Wij weten dat, afgezien van de tol ter markt van Saint-Denis, het *teloneum* te Parijs en op verschillende plaatsen in de Parijzergouw werd geheven op het verkeer te water en over land. Ook op de beneden- en bovenloop van de Seine en op zijn bijrivieren, o.m. op de Oise, op de Marne, op de Yonne en op hun eigen bijrivieren bestonden tolkantoren (54). Over de tolkantoren langs de Loire en haar bijrivieren — Allier, Cher, Loir, Loiret, Mayenne, Sarthe, Tenu, Vienne — waar de handel in zout een druk verkeer onderhield, hebben wij het reeds gehad (55). De Rhône, de Saône en de Doubs vormden tussen enerzijds het Noorden en het Oosten van Gallië, anderzijds het Alpengebied met zijn bergpassen, Provence en Languedoc met het kustland van de Middellandse Zee en zelfs Spanje, een te belangrijke verkeersader opdat aldaar op ver-

kwam wellicht meer dan het verkeer te water in aanmerking voor wat betreft het vervoer van zout afkomstig van de *salinae* uit de streek van Vic, Moyenvic en Marsal, in Loreinen; diploma's van Lodewijk de Vrome voor Murbach en voor Saint-Mihiel, a° 816, van Lotharius I voor Saint-Mihiel, a° 841 en voor Münster (in Elzas), a° 843, van Lotharius II voor Saint-Mihiel, a° 858 (bevestiging), *Recueil*, VI, blz. 494-495, nr. 55 en blz. 495-496, nr. 57, VIII, blz. 370-371, nr. 8, blz. 380, nr. 21, blz. 406, nr. 3 (de drie diploma's voor Saint-Mihiel, ook bij A. LESORT, *Chronique et chartes de l'abbaye de Saint-Mihiel*, Parijs, 1909, nrs. 8, 11 en 15).

(52) Diploma van Lodewijk de Vrome voor Stavelot-Malmedy, zie n. 51. Men mag voor waarschijnlijk houden dat de *teloneum*kantoren die in 743-747 te Dinant en te Hoei werkzaam waren, het tijdens de tweede helft van de VIIIe en tijdens de IXe eeuw gebleven zijn; diploma van Childerik III voor dezelfde abdij, HALKIN en ROLAND, *op. cit.*, I, nr. 16 en onze studie hierboven onder n. 1 vermeld, blz. 15 en n. 60.

(53) Diploma van Karel de Kale, a° 855 aangaande de *mensa capitularis* te Doornik, TESSIER, *Actes*, I, nr. 173, waarin vermeld wordt *teloneum etiam prefate civitatis Tornacensis*.

(54) Vermelding van het *teloneum* geheven aan een der poorten van Parijs in een vals diploma van Dagobert I, vervaardigd ten tijde van Lodewijk de Vrome en gebruikt door de auteur van de *Gesta Dagoberti*, c. 33, uitg. B. KRUSCH, *Scriptores Rerum Merovingicarum* (MG. in-4°) II, blz. 413; cf. onze *Note sur le „Praeceptum Negotiatorum“ de Louis le Pieux*, in *Studi in onore di Armando Sapori*, I, Milano, 1957, blz. 111. *Teloneum* te Parijs en in de Parijzergouw: zie de diploma's van Pipijn III en dat van Karel de Grote voor Saint-Denis, vermeld hierboven n. 20, evenals het diploma van Karel de Grote voor Saint-Germain-des-Prés, a° 779, hierboven n. 31. In dat laatste diploma worden tolkantoren vermeld op de Seine stroomafwaarts van Parijs tot aan de samenloop met de Oise en op de Oise stroomopwaarts tot Pont-Sainte-Maxence, op de Seine stroomopwaarts van Parijs te Villeneuve-Saint-Georges en op de bovenloop van Seine, Yonne en Aube, meer bepaald in de gouwen van Sens en van Troyes. Tolkantoren worden er insgelijks vermeld in Bourgondië, dat ten dele tot het stroomgebied van de Seine, ten dele tot dat van de Rhône behoorde.

(55) Zie boven, n. 7, 8, 11 en beneden, n. 94. Van het in 856 vermeld *teloneum*kantoor bij de haven van Nantes (zie boven, n. 40), mag ook in dit verband gewag gemaakt worden.

schillende plaatsen tollenaars hun bedrijvigheid niet zouden hebben uitgeoefend (56).

De tolkantoren langs de banen en wegen kennen wij nog minder dan deze langs de waterlopen; al vertoonde het verkeer over land minder belang dan het verkeer te water, het speelde niettemin een niet onaanzienlijke rol, o.m. wanneer van uit een bepaald stroomgebied, een ander stroomgebied bereikt moest worden.

Het waren de lokale, de regionale en de interregionale handel waarmee de werkzaamheid van de tolkantoren in het binnenland verband hield.

4. — DE HEFFING

A. Voor rekening van de Schatkist

Zowel onder de Karolingen als onder de Merowingen, is het *teloneum* steeds in principe geweest wat onze tekst noemt een *debitum fisci*; m.a.w. moest het in de Schatkist terecht komen (57). In de diploma's betreffende het *teloneum*, wordt het vrij regelmatig voorgesteld als een koninklijke of keizerlijke bron van inkomsten (58). Dit is ook het geval met andere

(56) Diploma's van Lodewijk de Vrome voor de kerk van Vienne, a^o 815, *Recueil*, VI, blz. 479, nr. 32 en voor de abdij te l'Île-Barbe, a^o 815, *Ibid.*, blz. 483, nr. 38; van Lodewijk de Vrome en Lotharius voor de abdij te Nantua, a^{ls} 825-829, uitg. A. DOPSCH, *Unedierte Karolingerdiplome aus französischen Handschriften herausgegeben*, nr. 5, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung XVI, 1895, blz. 212; van Lotharius I voor de abdij te Donzère, a^o 840, *Recueil*, VIII, blz. 367, nr. 4. In een diploma van Karel de Kale voor Saint-Denis, a^o 845, TESSIER, *Actes*, I, nr. 66, wordt gezinspeeld op de boden van de abdij, die in opdracht van abt en gemeenschap *pro eorum utilitate ad Massiliam vel ad Petariam seu per diversos portus aut civitates, castella vel vicus publicos, sive mercatus negotiandi gratia advenissent*. We hebben *Petaria* niet kunnen identificeren; misschien werd hiermede een plaats in de buurt van Marseille bedoeld.

(57) Voor de Merovingische periode, zie onze onder n. 1 vermelde studie.

(58) Wij halen enkele passussen uit oorkonden aan, bij wijze van voorbeeld. Diploma van Pipijn III voor Saint-Denis, a^o 753, zie boven n. 39: *quicquid exinde fiscus noster forsitan ad parte nostra seu et ad omnes agentes nostros potuerat sperare, omnia et ex omnibus ipse telloneus*... Diploma van Karel de Grote voor Saint-Germain-des-Prés, a^o 779, zie boven n. 36: na de vermelding van het *teloneum* en van gelijksoortige taksen, *... nec nulla redebitio quod fiscus noster exinde poterat sperare*... Diploma van Karel de Grote voor Honau, a^o 781, MÜHLBACHER, *Dipl. Karol.*, I, nr. 137: *... nullum theolonium nec quamlibet reddibutionem que ad partem fisci nostri spectare videtur*... Diploma van Lodewijk de Vrome voor de kerk (Sainte-Croix) van Orléans, a^{ls} 814-817, *Formulae Imperiales*, nr. 19, ZEUMER, *Formulae*, blz. 300: *... undecumque videlicet ius fisci teloneum exigere poterat*... Diploma van Lodewijk de Vrome voor Jumièges, a^{ls} 814-815, *Formulae Imperiales*, nr. 24, ZEUMER, *op. cit.*, blz. 303-304 (= J. J. VERNIER, *Chartes de l'abbaye de Jumièges*, I, Rouen, 1916, nr. 1): zelfde formule, met *potest*. Diploma van Lodewijk de Vrome voor Fleury, a^o 818, zie boven n. 7: zelfde formule. *Præceptum Negotiatorum* van Lodewijk de Vrome,

taksen die samen met het *teloneum* geheven werden en waarover wij het nog zullen hebben (59). Uitzonderingen op deze regel zullen ter gepaste plaats vermeld worden (60).

B. Overheidspersonen belast met de heffing

Het waren koninklijke gezaghebbers die het beheer en de heffing van het *teloneum* in hun bevoegdheid hadden: *procuratores rei publice* zoals zij in een diploma van Lodewijk de Vrome worden genoemd (61). Ten tijde van Karel de Grote en wellicht nog na hem, werd een hooggeplaatst personage belast met de behandeling van al wat het *teloneum* en de er mede verwante taksen te Quentowic en in andere Kanaalhavens betrof. Gervold, de abt van Saint-Wandrille, op de beneden Seine, heeft deze functie bekleed. Haar bestaan laat zich wellicht uitleggen door het belang van de betrekkingen met Engeland (62).

De koninklijke *agentes* die normalerwijze het *teloneum* in hun bevoegdheid hadden, worden in de *inscriptio* van bepaalde keizerlijke of konink-

a^o 828, zie boven n. 25: *... teloneum vero, excepto ad opus nostrum inter Quentowico et Dorestado vel ad clusas ubi ad opus nostrum decima exigitur*... Pipijn I, koning van Aquitanië, voor Saint-Philibert te Noirmoutiers, a^o 826, zie boven n. 11: *... teloneum quod annuis recursibus fiscus ex ipsis navibus iure exigere poterat*. Karel de Kale voor Saint-Paul te Cormery, a^o 843 of 844, TESSIER, *Actes*, I, nr. 60: zelfde formule. Karel de Kale voor Saint-Denis, a^o 845, TESSIER, *Actes*, I, nr. 66: na de vermelding van het *teloneum* en van soortgelijke taksen... *quicquid fiscus noster ad partem nostram exinde poterat sperare*... Een soortgelijke formule wordt zeldzamer in de oorkonden van Karel de Kale.

(59) Over deze taksen, zie voor de Merovingische periode, onze onder n. 1 vermelde studie, blz. 23 en voor de Karolingische periode, beneden, blz. 48-49. Deze bijkomende taksen worden samen met het *teloneum* vermeld in verschillende oorkonden onder n. 58 aangehaald.

(60) Zie beneden, blz. 24-27 en 39-41.

(61) Diploma voor de kerk van Utrecht, a^o 815, zie boven n. 36.

(62) *Gesta Sanctorum Patrum Fontanellensis Coenobii*, XII. *Gesta Gervoldi*, c. 2; Uitg. Dom F. LOHIER en R. P. J. LAPORTE, Rouen en Parijs, 1936, blz. 86-87 (feiten uit de late VIIIe eeuw; deel van het werk opgesteld kort na 830): *Hic nempe Gervoldus super regni negotia procurator constituitur per multos annos, per diversos portus ac civitates exigens tributa et vectigalia, maxime in Quentannich*. Hij had ook de politieke en handelsbetrekkingen met Engeland in zijn bevoegdheid (*ibid.*). Wellicht waren het soortgelijke functies die a^o 858, ten tijde van Karel de Kale vervulde *illuster vir Grippio prefectus emporii Quentowici*, vermeld in een gelijktijdige bron, de *Miracula S. Wandregesili*, c. 15, uitg. O. HOLDER-EGGER, MG., SS. XV, 1, blz. 408-409. Nochtans moest Quentowic na de twee verwoestingen die ze in 842 en 844 van wege de Noormannen had ondergaan zeer vervallen zijn. De aandacht werd terecht op deze tekst gevestigd door F. PETRI, *Die Anfänge des mittelalterlichen Städtewesens in den Niederlanden und dem angrenzenden Frankreich*, in *Studien zu den Anfängen des mittelalterlichen Städtewesens*, Lindau, 1958, blz. 265 (d. IV van de *Vorträge und Forschungen*, onder leiding van T. MAYER).

lijke oorkonden, nl. van de *tractoriae* — die nog te behandelen zijn (63) — opgesomd : het zijn in de eerste plaats de graven (*comites*) en hun ondergeschikten (*vicarii* en *centenarii*), evenals de *telonearii* (64).

Behoudens uitzonderingen, zal de graaf wel in zijn *comitatus* het beheer van het *teloneum* en de centralisatie van de betaalde sommen, voor opdracht gehad hebben (65); zijn ondergeschikten stonden hem bij of vervingen hem. De materiële heffing, was de taak van de tollenaars (*telonearii* of *telonarii*). Zij zijn het, die wij in het verhaal van de *Miracula S. Benedicti*, te Orléans zien optreden.

(63) Zie beneden, blz. 36-39.

(64) Wij halen als voorbeeld aan het adres van het diploma van Lodewijk de Vrome voor de kerk van Nevers, a¹⁸ 814-829, *Formulae Imperiales*, nr. 22, ZEUMER, *Formulae*, blz. 303 : *Omnibus episcopis, abbatibus, ducibus, comitibus, vicariis, telonariis, actionariis vel omnibus rem publicam administrantibus...* Soortgelijke *inscriptiones* treft men aan in verschillende *tractoriae*, b.v. deze van 815 voor Saint-Mesmin te Micy, zie boven n. 11 en deze van 818 voor Fleury, zie boven n. 7, met *centenariis* in beide na *vicariis* en *procurantibus* in de plaats van *administrantibus* in de oorkonde voor Fleury. De bisschoppen, abten en *vicedomini* (beheerders van de onroerende *patrimonia* van kerken) worden vermeld in verband met de *telonea* die in het bezit van kerken zijn geraakt (zie beneden, blz. 24-27 en 39-41); de hertogen worden voor enkele gebieden vermeld waar boven de graaf een hoger geplaatst gezaghebber fungeerde. Met *actionarii* worden wellicht domaniale gezaghebbers vermeld. In een diploma van Karel de Grote uit de jaren 768-775 voor kooplieden (*Cartae Senonicae*, nr. 36, ZEUMER, *Formulae*, blz. 201; zie beneden, blz. 28-29 en n. 79), worden in het adres, de *domestici* vermeld; d.w. hooggeplaatste beheerders van koninklijke domeinen, die een weinig later uit de hiërarchie verdwenen. *Domestici* en *actionarii* werden misschien belast met de heffing van het *teloneum* in zekere *fisci*.

(65) De graaf van Parijs treedt in de twee oorkonden van Pipijn III, a¹⁸ 853 en 856, voor Saint-Denis (zie boven, n. 20) op als de buiten de tijd van de jaarmarkten bevoegde overheidspersoon. Dit blijkt insgelijks uit de oorkonde van Karel de Grote, a¹⁸ 774-775 (*ibid.*) voor Saint-Denis en uit deze van dezelfde koning voor Saint-Germain-des-Prés, a^o 779 (zie boven n. 31). Al wordt de graaf van Orléans in ons verhaal niet uitdrukkelijk betrokken bij het machtsmisbruik van de *telonearii*, niettemin krijgt men de indruk dat zijn vermelding in het begin van het hoofdstuk er niet slechts als tijdsbepaling staat, aangezien graaf Raho in het voorafgaand hoofdstuk als een vijand van Fleury wordt voorgesteld; er is zo iets als een stille insinuatie dat de tollenaars wellicht door de graaf „gedekt” werden. — In een oorkonde van Karel de Kale voor de kerk van Narbonne, a^o 844, wordt van het *teloneum* uitdrukkelijk gezegd dat het normalerwijze door de graaf werd geheven; zie boven, n. 20. Dit wordt ook verklaard in het *Præceptum pro Hispanis* van Karel de Kale, uit hetzelfde jaar, c. 2 (BORETIUS-KRAUSE, *Capitularia*, II, nr. 256 = TESSIER, *Actes*, I, nr. 46 = D'ABADAL, *op. cit.*, II, 2, Apend. V) en althans impliciet, in de „Vorurkunde” nl. in de *Constitutio de Hispanis prima* van Lodewijk de Vrome, a^o 815, c. 1 (BORETIUS-KRAUSE, *Capit.*, II, nr. 132 = D'ABADAL, *op. cit.*, II, 2, Apend. III). — Als uitzondering mag Retië vermeld worden, waar nog onder Karel de Grote vóór 806, de bisschop van Chur het wereldlijk en het kerkelijk gezag uitoefende; de tollenaars (*vestri tolarii*) die het toezicht uitoefenden over het goederenverkeer met Italië langs de „Bündnerpässe” om, hingen op het einde van de VIIIe eeuw af van de bisschop van Chur; brief van Alcuinus aan bisschop Remedius, a¹⁸ 791-796, zie boven, n. 24.

Men mag veronderstellen dat de graaf een zeker bedrag van de geïnde sommen als bezoldiging voor zich mocht bewaren (66). Op dit bedrag zal hij waarschijnlijk het salaris van de tollenaars hebben moeten betalen. De toestand zou, onder dit opzicht, dezelfde als tijdens de Merovingische periode gebleven zijn (67).

Aan de *clusae*, werd de heffing toevertrouwd aan *clusarii*; zij komen in de *inscriptio* van verschillende oorkonden voor, die met het verkeer tussen *Francia* en *Italia*, misschien ook met het verkeer tussen *Francia* en Spanje verband houden (68). Het ambt bestond in het Longobardisch rijk, voor zijn onderwerping door Karel de Grote (69). Het bleef er bestaan en misschien zijn de *clusarii*, die in onze oorkonden vermeld worden, *agentes* van het Karolingisch *Regnum Langobardorum*. Uitgesloten is het echter niet dat ook aan de Frankische kant van de *clusae*, *clusarii* zouden aangesteld geworden zijn.

IV. — DE VOORRECHTEN IN ZAKE TELONEUM

De Karolingische staatshoofden hebben zoals hun Merovingische voorgangers (70), in zake *teloneum* blijk gegeven van hun *regalis munificentia*, zoals Adrevald zich in zijn verhaal uitdrukt. Deze vrijgevigheid kwam in de verlening van voorrechten tot uiting; de begunstigden waren in overgrote meerderheid, kerken en abdijen. Het voorrecht speelde trouwens een bijzonder belangrijke rol in de politiek en zelfs in het staatkundig „systeem” van het Frankisch rijk.

(66) Deze conclusie mag men waarschijnlijk uit de passus van de oorkonde van Pipijn III, a^o 753, voor Saint-Denis trekken, die wij boven n. 58 gereproduceerd hebben, waar de koning verklaart dat behoudens uitzonderingsgevallen het *teloneum* niet slechts *ad parte nostra*, maar ook *ad omnes agentes nostros potuerat sperare*. Misschien was dit bedrag een derde zoals voor het *fredus* en wellicht voor de zuiver strafrechtelijke boeten; H. BRUNNER-C. VON SCHWERIN, *Deutsche Rechtsgeschichte*, II², blz. 226.

(67) Zie onze onder n. 1 vermelde studie, blz. 9.

(68) Diploma's van Lodewijk de Vrome voor Joodse slavenhandelaars, a¹⁸ 814-825, *Formulae Imperiales*, nr. 30 (... *centenariis, clusariis...*), waarschijnlijk ook in het oorspronkelijk adres van nr. 31 (waar op *episcopis* een *et cetera* volgt), ZEUMER, *Formulae*, blz. 309-310. *Præceptum negotiatorum* van Lodewijk de Vrome, a^o 828 (... *actionariis, clusariis...*), zie boven n. 25.

(69) *Edictus Langobardorum* : Ratchis, 13; Aistulf, 5; uitg. F. BLUHME, MG., LL. IV, blz. 192-193 en 197 (— in-8° uitgave, Hanover, 1869, blz. 160 en 163 = uitg. F. BEYERLE, *Die Gesetze der Langobarden*, Weimar, 1947, blz. 354 en 362).

(70) Zie onze onder n. 1 vermelde studie, blz. 14-20.

I. — HET AFSTAAN VAN HET TELONEUM
AAN EEN BEVOORRECHTE FYSISCH PERSOON OF RECHTSPERSOON

Een van de vormen die deze toekenning van voorrechten nam, was, zoals tijdens de Merovingische periode (71), het afstaan van de opbrengst van het *teloneum* aan een kerk of aan een abdij. Zulks deed zich op verschillende wijzen voor. Men kon aan de begunstigde kerkelijke instelling het inkomen van het *teloneum* binnen een bepaalde „ruimte” afstaan gedurende een gedeelte van het jaar; men kon haar een bepaald gedeelte van bedoeld inkomen binnen een „ruimte” of op de ene of andere plaats afstaan; men kon haar aldaar het inkomen van het *teloneum* volledig afstaan; men kon aan een kerkelijke instelling de tolkantoren en hun inkomen afstaan, die zich bevonden binnen haar domeinen.

Tot het eerste type behoort het geval van Saint-Denis. Tussen 629 en 639, had koning Dagobert I haar het recht toegekend het *teloneum* onder zijn beide vormen in de Parijzergouw te heffen tijdens de jaarmarkt die in oktober gedurende een paar weken op gronden van de abdij werd gehouden. Verschillende Merovingische koningen, Pipijn III, in 753 en in 759, Karloman II in 769, Karel de Grote in 774-775 en op een andere, ons onbekende datum, Lodewijk de Vrome in 814, Karel de Kale in 862, hebben dit voorrecht bevestigd (72).

Van het tweede type zijn de voorbeelden minder zeldzaam. De kerk van Utrecht had van Pipijn III de schenking gekregen van het tiende van het inkomen van het *teloneum* in het oude Trecht en te Dorestad; dit werd haar bevestigd door Karel de Grote en in 815 door Lodewijk de Vrome. Deze zelfde keizer schonk of bevestigde aan de kerk (Sainte-Croix) van Orléans tussen 814 en 817 de helft van het *teloneum* in de *pagus*. Zijn zoon Pipijn I, koning van Aquitanië, deed hetzelfde in 838 ten gunste van de kerk van Angers. In 814-815 schonk Lodewijk de Vrome aan de kerk van Mâcon, het recht terug dat haar toekwam op een derde van het *teloneum* in *civitas* en *pagus*; recht dat haar misschien door Pipijn III of door Karel de Grote was geschonken geworden en haar vervolgens ontnomen. Dit recht werd haar tussen 855 en 862 door Karel de Kale bevestigd. Het is mogelijk dat Pipijn III, Karel de Grote of Lodewijk de Vrome aan de abdij Fulda een zeker bedrag geschonken heeft van het inkomen van het *teloneum* in een haven van de Noordzee. In de zgn. „Spaanse Mark” verkreeg de kerk te Gerona in 834 van Lodewijk de Vrome, recht op het derde van het *teloneum* in drie gouwen (deze van Gerona, van Besalu en van Impurias en Petralata); Karel de Kale bevestigde dat voorrecht in

(71) *Ibid.*, blz. 19-20.

(72) Over de toekenning van het voorrecht en over de conflicten waartoe het aanleiding gaf, dezelfde studie, blz. 19-22. Diploma's van de Karolingen, zie boven n. 39.

844 en Karel de Dikke zette in 886 het derde in de helft om. Ook de kerk van Urgel verkreeg in 860 van Karel de Kale, een soortgelijk voorrecht; het was echter het derde van het *teloneum* in het bisdom. Hetzelfde staatshoofd stond aan markgraaf Bernhard van Gotië, het derde van het *teloneum* te Barcelona af: de enige dergelijke begunstiging van een wereldlijke fysische persoon die ons bekend is. Misschien was het recht op een derde van het *teloneum* ter markt binnen het diocees, een voorrecht toegekend aan alle kathedralen in Septimanië. In 844 had Karel de Kale aan de kerk te Narbonne de helft van het *teloneum* aldaar en in de omgeving geschonken of bevestigd (indien dit voorrecht, zoals beweerd wordt in de oorkonde, tot de regering van Pipijn III opklom). In 856 verkreeg de kerk van Nantes steeds van Karel de Kale, hetzelfde voorrecht. Wij weten niet hoe groot het deel van de opbrengst van het *teloneum* te Besançon was, dat Karel de Grote in 871 aan de kerk aldaar afstond (73).

De volledige afstand van het *teloneum* op een bepaalde plaats schijnt vóór de tijd van Karel de Kale zich niet vaak voorgedaan te hebben. Wellicht heeft Karloman I aan de kerk van Reims dit voorrecht op de brug te Binson toegekend en werd het door Lodewijk de Vrome bevestigd. Karel de Grote schonk in 779 het tolkantoor te Villeneuve-Saint-Georges aan Saint-Germain-des-Prés. Het is niet uitgesloten dat ten tijde van Lodewijk de Vrome, Saint-Denis het recht bezat het *teloneum* te heffen aan een van de poorten te Parijs. In 822 bevestigde Lodewijk de Vrome, de schenking die Karel de Grote aan de abdij van Saint-Victor te Marseille had gedaan, van het *teloneum* te Ligagnau bij het „Etang de Berre” en te Marseille zelf; dit werd in 834 door Lotharius I bekrachtigd. Pipijn I van Aquitanië schonk aan Sainte-Croix, te Poitiers het *teloneum* op de markten die deze abdij het recht had in twee van haar domeinen te houden. Karel de Kale stond in 841 aan de monniken van Saint-Lomer-le-Moutier (= Moutiers-en-Perche; Orne) de brug van Pont-Sainte-Maxence, op de Oise met de taks die er ten bate van de *fiscus* werd geheven en in 843, aan de monniken van Corbie, de brug van Daours, op de Somme evenals het *rectigal quod ex eo percipitur*. In 844 werd aan de abdij van Saint-Sulpice te Bourges, het recht toegekend het *teloneum* op twee bruggen te heffen. In de diploma's van Karel de Kale houdt de schenking of de bevestiging

(73) Utrecht: zie boven, n. 36. — Orléans: zie boven, n. 58. — Angers: zie boven, n. 20. — Mâcon: *ibid.* — Fulda: gegevens die de Magdeburger Centuriatoren gehaald hebben uit sederdien verloren gegane brieven van de abt van Fulda, Hrabanus Maurus, gericht tot keizerin Judith; *Epistolarum Fuldensium fragmenta*, MG., Epp. V, blz. 518. — Gerona: zie boven, n. 43. — Urgel: *ibid.* — Barcelona: TESSIER, *Actes*, II, nr. 455. — Kathedralen in Septimanië: zie diploma voor Urgel. — Narbonne: zie boven, n. 20. — Nantes: *ibid.*; in feite, een bevestiging van een schenking uitgaande van Erispoë, koning van Bretagne, die de *marca britannica* in *beneficium* van Karel de Kale hield; zie TESSIER, *Actes*, I, blz. 481-482. — Besançon: zie boven, n. 20.

van het recht het *teloneum* ter markt te heffen, nevens andere en o.m. ruimere begunstigen, een voorname plaats. Uit een diploma van 855 blijkt dat de kerk van Doornik in het bezit was van het *teloneum* binnen de *civitas*; van welke koning de vergunning was uitgegaan is ons niet bekend. Dit is ook het geval voor Atrecht, waar het *teloneum ex mercato*, luidens een diploma van 867 aan de Sint-Vaast abdij toebehoorde. Saint-Denis ontving in 867 het recht een markt te Chaource (in de streek van Laon) te houden, samen met het ter plaatse te heffen *teloneum*. Misschien laat zich uit een diploma van 872 vaststellen dat Saint-Mammès te Langres en Saint-Etienne te Dijon het *teloneum* op de in de buurt dezer kerken gehouden markten hieven. Blijkens een diploma van 872 werd aan de abdij Saint-Amand, op de Scarpe het *theloneum quod colligitur ex mercato* aldaar door de koning afgestaan. Saint-Philibert verkreeg in 875 van Karel de Kale te Tournus het recht een jaarmarkt te houden en *omne teloneum ipsius mercati* (niet het *teloneum* in de gouw tijdens de jaarmarkt, zoals te Saint-Denis) te innen. Te Compiègne, treft men een soortgelijke vergunning aan in 877 ten gunste van de abdij Saint-Corneille. Lodewijk de Stamelaar heeft in 878 het *teloneum* te Barcelona, waarvan zijn vader een derde aan markgraaf Bernhard van Gotië had afgestaan, nu in zijn geheel aan de kerk van deze stad geschonken. Onder de diploma's van de koningen van *Francia Orientalis*, kennen wij er slechts een waarbij het recht het *teloneum* te heffen, wordt geschonken: dat van Lodewijk de Duitser, a° 866, aangaande de markt te Eszlingen, domein van Saint-Denis. In het koninkrijk Lotharingen, is ons bekend de door Lotharius II in 861 aan de abdij Prüm gegeven toelating, te Romersheim een markt in te richten, met afstand van het recht er het *teloneum* te heffen (74).

(74) Reims: aldus lijken ons de passussen over de brug te Binson (Dépt. Marne, arrt. Reims, kant. Châtillon-sur-Marne) te moeten geïnterpreteerd worden, bij FLOBOARD, *Historia Remensis Ecclesiae*, II, 17 en 19, uitg. J. HELLER en G. WAITZ, MG., SS. XIII, blz. 464 en 470. — Saint-Germain-des-Prés: zie boven, n. 31. — Saint-Denis: zie boven, n. 54. — Saint-Victor te Marseille: zie boven, n. 41. — Sainte-Croix, te Poitiers: zie boven, n. 20. — Saint-Lomer-le-Moutier: TESSIER, *Actes*, I, nr. 6. — Corbie, *Ibid.*, nr. 18. In één van beide laatstvermelde oorkonden komt het woord *teloneum* voor. — Saint-Sulpice, te Bourges: TESSIER, *Actes*, I, nr. 170. Over het niet onvoorwaardelijk vertrouwen dat deze oorkonde verdient en over de geïnterpoleerde passus in zake het afstaan van het *teloneum ab omnibus portis civitatis*, zie TESSIER, *op. cit.*, I, blz. 448. — Doornik: zie boven, n. 53. — Atrecht: zie boven, n. 20. — Saint-Denis (Chaource): TESSIER, *Actes*, II, nr. 300. — Langres en Dijon: *Ibid.*, II, nr. 365. Het diploma was bestemd voor de bisschop van Langres, die ook te Dijon zijn gezag uitoefende; al komt de term *teloneum* niet in de tekst voor, de passus waar over de opbrengst van de markten wordt gehandeld, schijnt wel op deze taks te zinspelen; de kerk van Langres had recht op de helft van wat te Langres de jaarmarkt en de wekelijkse markt opbrachten; de kerk te Dijon had recht op al wat aldaar de wekelijkse markt opbracht. — Saint-Amand; Tournus; Compiègne; Barcelona; Prüm (Romersheim); Saint-Denis (Eszlingen): zie boven, n. 20.

Eindelijk, het laatste type: het recht aan kerken schenken het *teloneum* binnen haar domeinen te heffen; dit kwam neer op een overdracht aan bepaalde kerkelijke instellingen, van de koninklijke *teloneum*-kantoren die zich binnen de grenzen van pas vermelde kerkelijke domeinen bevonden. Zulks kon het gevolg zijn van de verlening van een immunitetsvoorrecht; wij gaan dit probleem behandelen wanneer wij het zullen hebben over de betrekkingen tussen immunitet en *teloneum* (75). Een dergelijke overdracht kon echter ook geschieden door een schenking aan een kerk die het immunitetsvoorrecht niet of nog niet genoot: dit deed zich voor ten gunste van de abdij te Flavigny in 775 en van de abdij van Saint-Germain te Auxerre onder de regering van Lodewijk de Vrome na 816. Er zijn zelfs gevallen waar de afstand van het *teloneum* in hun domeinen toegestaan of bevestigd werd aan kerken, die wel het immunitetsvoorrecht genoten, maar blijkbaar zonder vrijstelling van *teloneum* binnen bedoelde domeinen (76).

Het gevolg van alle voorrechten die tot nog toe behandeld zijn geworden, is dat een reeks tolkantoren in het bezit zijn geraakt van kerkelijke instellingen en dat een deel van de opbrengst van zekere koninklijk gebleven tolkantoren kerkelijk inkomen geworden zijn.

2. — DE VRIJSTELLING VAN TELONEUM

Een tweede vorm die de toekenning van voorrechten in zake *teloneum* nam, was de vrijstelling. Voorrechten van deze aard werden reeds door de Merovingen verleend (77). De Karolingen hebben zich op dat gebied bijzonder vrijgevig getoond.

(75) Zie beneden, blz. 39-41.

(76) Afstand aan kerken die de *immunitas* nog niet genoten. Flavigny: diploma van Karel de Grote, a° 775, MÜHLBACHER, *Diplomata Karolinorum*, I, nr. 96; bevestiging door Lodewijk de Vrome, a° 816, uitg. T. SICKEL, *Beiträge zur Diplomatik* V, Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften zu Wien, Phil. Hist. Kl., 49, 1865, blz. 401, nr. 10; bevestiging door Karel de Kale, a° 849, TESSIER, *Actes*, I, nr. 117. — Saint-Germain te Auxerre, verloren gegaan diploma van Lodewijk de Vrome, bevestigd en ten dele gereproduceerd in een bevestigingsdiploma van Karel de Kale, a° 859, TESSIER, *Actes*, I, nr. 214; het hier vermeld diploma van Lodewijk de Vrome waarbij aan de abdij ook een volledige vrijstelling van *teloneum* werd verleend, is recenter dan het diploma van dezelfde keizer waarbij a° 816 deze abdij een gedeeltelijke vrijstelling bevestigd kreeg; zie boven, n. 7. — Afstand aan kerken die de *immunitas* reeds genoten. Saint-Denis: onbekende koning (?), verloren (?); Pipijn III, verloren; Karloman II, a° 769, MÜHLBACHER, *Dipl. Karol.*, I, nr. 46; Karel de Grote, a° 775, *ibid.*, nr. 93; Karel de Kale, a° 845, TESSIER, *Actes*, I, nr. 66. — Fleury: Pipijn III, verloren; Karel de Grote, verloren; Lodewijk de Vrome, a° 818, zie boven, n. 7.

(77) Zie onze onder n. 1 vermelde studie, blz. 15-16 en 20.

A. Vrijstellingen toegekend aan fysische personen

Sommige vrijstellingen werden aan bepaalde categorieën van fysische personen toegekend. Eerst en vooral de bedevaartgangers, wier voorrecht vermoedelijk tot de Merovingische tijd opklom. Vervolgens het personeel van de Palts, degenen die aan dit personeel proviander bezorgden en meer in het algemeen, wie zich naar de Palts begaf of van de Palts terugkeerde; insgelijks wie zich naar het leger begaf of van het leger terugkeerde (78). Hiernevens moet men meer in *concreto* zekere fysische personen of groepen van fysische personen plaatsen die een vrijstellingsmaatregel aan een bijzondere gunstbetuiging van koning of keizer verschuldigd waren: zekere Joodse slavenhandelaars; bevoorrechte kooplui, o.m. degenen die voor eigen rekening, maar ook voor rekening van de Palts zaken deden; Spaanse vluchtelingen die toelating hadden gekregen zich in Septimanië en in de zgn. *Marca Hispanica* te vestigen (79). In de twee laatstvermel-

(78) *Capitulare* van Pipijn III, a¹⁸ 751-755, c. 4, BORETIUS, *Capitularia*, I, nr. 13, na de hierboven onder n. 16 gereproduceerde passus: *Et de peregrinos similiter constitutus qui propter Deum ad Romam vel alicubi vadunt, ut ipsos per nullam occasionem ad pontes vel ad exclusas aut navigio non deteneatis, nec propter scrippa sua ullo peregrino calumpniam faciatis, nec ullum teloneum eis tollatis*. Concilie van Verneuil, a^o 755, c. 22, *Ibid.*, nr. 22: analoge beschikking. Toepassing van de regel in de brief van Karel de Grote aan Offa, koning van Mercia, a^o 796, *Alcuini epistolae*, éd. E. DÜMMER, nr. 100, MG., in-4°, Epp. IV, blz. 145: *De peregrinis vero qui pro amore Dei et salute animarum suarum beatorum limina apostolorum adire desiderant, sicut olim perdonavimus, cum pace sine omni perturbatione ut vadant suo itinere, secum necessaria portantes*. *Capitulare missorum generale* van Thionville, a^o 805, c. 13, BORETIUS, *Capit.*, I, nr. 44: zie boven, n. 16. *Capitula legibus addenda*, a¹⁸ 818-819, c. 18 en *Capitulare missorum* van dezelfde datum, c. 16, *Ibid.*, nrs. 139 en 141 met in de grond dezelfde beschikkingen; hier volgt deze van het *Cap. misc.*: *Ut nullus ad palatium vel in hostem pergens vel de palatio vel de boste rediens tributum quod trasuras vocant solvere cogatur*; in de *cap. leg. add.* wordt de term *teloneum* gebruikt. *Capitula de functionibus publicis*, a^o 821, c. 2, *Ibid.*, nr. 143: *De dispensa fidelium nostrorum, sive carris, sive sagmariis, sive friskingis, sive aliis quibuslibet rebiculis tam eorum qui nobis assidue in palatio deserviunt, quamque et eorum qui ad palatium eorum dispensam ducunt, nemo in pontibus neque in navibus neque in quibuslibet aliis locis ab eis teloneum exigere praesumat*.

(79) *Praecepta Judaeorum* van Lodewijk de Vrome, wellicht alle drie van vóór 825, *Formulae Imperiales*, nrs. 30, 31 en 52, zie boven, n. 68. *Indiculum regale*, d.i. een koninklijke oorkonde waarbij aan een koopman bescherming en vrijstelling van *teloneum* werd verleend: Karel de Grote, a¹⁸ 768-775, *Cartae Senonicae*, nr. 36, ZEUMER, *Formulae*, blz. 201. *Praeceptum Negotiatorum* van Lodewijk de Vrome, *Form. Imp.*, nr. 37, zie boven, n. 25 en onze studie vermeld onder n. 54. *Constitutio de Hispanis prima* van Lodewijk de Vrome, a^o 815, c. 1, in *fine*, waar *census* o.m. het *teloneum* dekt, zoals blijkt uit de volgende tekst, BORETIUS, *Capitularia*, I, nr. 133 (= D'ABADAL, *op. cit.*, II, 2, Apendix III, blz. 417-419; deze geleerde publiceert onder Apend. II, blz. 415-416, de reconstructie van een diploma van Karel de Grote, ca. 801, die dezelfde beschikking zou bevat hebben). *Praeceptum pro Hispanis* van Karel de Kale, a^o 844, c. 2 (met de zeer gelukkige door D'ABADAL voorgestelde emendatie *Alius* in de plaats van het zinloze *Ecclesiarum*), BORETIUS-KRAUSE, *Capit.*, II, nr. 256 (= TESSIER, *Actes*, I, nr. 46 — D'ABADAL, *Ibid.*, Apend. V, blz. 422-425).

de gevallen gold het echter een beperkte vrijstelling: de *mercatores de palatio* bleven taksplchtig te Dorestad, te Quentowic en *adclusas*; de *Hispani* werden van betaling van het *teloneum* slechts in het graafschap waar zij verbleven, ontheven. Een lokale vrijstelling genoten degenen die opgeëist waren geworden om aan het herstellen van de bruggen te werken: géén taks mocht geheven worden op wat zij over de brug vervoerden, aan wier heropbouw of herstelwerkzaamheden zij deel hadden genomen (80).

B. Vrijstellingen toegekend aan rechtspersonen

De vrijstellingen die de voornaamste plaats hielden in de uitdeling van voorrechten, zijn deze die kerkelijke instellingen, hoofdzakelijk bisdommen en abdijen, verkregen.

a) Volledige of haast volledige vrijstellingen

Een betrekkelijk aanzienlijk getal kerken hebben een volledige of haast volledige vrijstelling van *teloneum* genoten. Soms gold het de bevestiging van een voorrecht dat tot de tijd van de Merovingen opklom; meestal staat men echter voor een nieuw getroffen maatregel. Een zeker aantal gevallen van volledige vrijstelling van *teloneum* kent men alleen door latere bevestigingsoorkonden (81) of door een vermelding in een verhalende bron (82).

Een overzicht van de toegekende volledige of haast volledige vrijstellingen laten wij hier volgen (83).

De abdij Prüm (in de Eifel) ontving het voorrecht van Pipijn III en liet het bevestigen door Karel de Grote, Lodewijk de Vrome, Lotharius I en Karel de Kale. Saint-Denis genoot het voorrecht sedert de VIIe eeuw; het werd bevestigd door Pipijn III, Karloman II, Karel de Grote, Lodewijk de Vrome en Karel de Kale. Aan Saint-Germain-des-Prés werd de

(80) *Capitula de functionibus publicis*, a^o 821, c. 3, BORETIUS, *Capit.*, I, nr. 143: *Nemo ex his qui pontes faciunt, aut de immunitatibus, aut de fisciis, aut de liberis hominibus, cogantur pontaticum de eodem quod fecerunt ponte persolvere...*

(81) Van dergelijke bevestigingen maken wij hier slechts gebruik wanneer de bevestigende koning of keizer in de *narratio* van zijn oorkonde, verklaart dat de te bevestigen oorkonden hem voorgelegd geworden zijn en hij de naam van zijn voorgangers van wie deze oorkonden uitgingen, vermeldt.

(82) Wij maken uitsluitend van de getuigenis van FLODOARD, *Historia Remensis Ecclesiae*, gebruik (zie boven, n. 74). Deze buitengewoon accuraat en gewetensvol auteur steunt steeds op oorkonden die hij in het archief van de kerk geraadpleegd heeft.

(83) Wij staan er niet borg voor dat hier alle verleningen van volledige vrijstelling van *teloneum* waarvan sporen in de bronnen te vinden zijn opgetekend werden. Talrijk zullen nochtans de ontbrekende vermeldingen niet zijn.

vrijstelling geschonken door Pipijn III; Karel de Grote heeft haar bekrachtigd, Karel de Kale insgelijks, echter slechts wat het vervoer te water betreft. De abdij Hornbach (in de „Rheinpfalz“) verkreeg hetzelfde voorrecht van dezelfde koning en zijn bekrachtiging van Lodewijk de Vrome en van Lotharius I. Voor de abdij Jumièges (op de beneden Seine) zijn ons de toekenning van het voorrecht door Pipijn III en bevestigingen uitgaande van Karel de Grote en van Lodewijk de Vrome bekend. Dit is ook het geval voor de abdij Saint-Claude (in de Jura) (84).

Het bisdom Reims had in de VIIe eeuw een vrijstelling van *teloneum* verkregen; Karloman II en Lodewijk de Vrome hebben haar bekrachtigd; wij weten niet met zekerheid of het al dan niet een volledige vrijstelling gold. De onlangs gestichte abdij Novalese (in het Val de Suse) was de verlening van het voorrecht aan Karloman II verschuldigd, zijn bevestiging aan Karel de Grote, Lodewijk de Vrome, Lotharius I (85).

Karel de Grote kende ook aan enkele kerken het voorrecht toe. De abdij Flavigny (in Bourgondië) liet het later bevestigen door Lodewijk de Vrome. Voor de abdij Honau (op de Rijn) kennen wij geen latere bevestiging. Ten gunste van de abdij Murbach (in de Elzas) hebben Lodewijk de Vrome en Lodewijk de Jonge het voorrecht bevestigd. Voor Saint-Martin te Tours is ons een bekrachtiging door Lodewijk de Vrome bekend; echter slechts — zoals vermoedelijk het door Karel de Grote toegestaan voorrecht — in zake vervoer te lande. Lodewijk de Vrome bekrachtigde ook de door zijn vader verleende vrijstellingen ten gunste van de abdij Echternach (op de Sauer) en van de kerk van Straatsburg; wat laatstvermelde kerk aangaat, werden echter door Karel, maar niet meer door

(84) Prüm: Pipijn III, a^o 763, MÜHLBACHER, *Dipl. Karol.* I, nr. 19; Karel de Grote en Lodewijk de Vrome, verloren; Lotharius I, a^o 844, BEYER, *op. cit.*, I, nr. 73, blz. 80-81; Karel de Kale, a^o 864, TESSIER, *Actes*, II, nr. 272. — Saint-Denis: VIIe eeuw, onze onder n. 1 vermelde studie, blz. 15; Pipijn III, verloren; Karloman II, a^o 769, MÜHLBACHER, *op. cit.*, nr. 46; Karel de Grote, a^o 775, zie boven n. 26; Lodewijk de Vrome, verloren; Karel de Kale, a^o 845, TESSIER, *Actes*, I, nr. 66. — Saint-Germain-des-Près: Pipijn III, verloren; Karel de Grote, a^o 779, zie boven, n. 31; Karel de Kale, a^o 846, TESSIER, *op. cit.*, I, nr. 88. — Hornbach: Pipijn III, verloren; Lodewijk de Vrome, a^o 814, *Historia et Commentationes Academiae... Theodoro-Palatinae*, VI, Mannheim, 1786, blz. 246; Lotharius I, a^o 833, *Monumenta Boica*, d. 31, 1836, *Dipl. Imper.* nr. 35, blz. 77-79. — Jumièges: Pipijn III en Karel de Grote, verloren; Lodewijk de Vrome, a^o 814-815, zie boven, n. 58. — Saint-Claude: Pipijn III en Karel de Grote, verloren; Lodewijk de Vrome, a^o 820, onuitgegeven, regest in de *Regesten des Kaiserreichs unter den Karolingern* (zie boven, n. 7), nr. 723.

(85) Reims: VIIe eeuw, zie onze onder n. 1 vermelde studie, n. 18 en 56; Karloman II en Lodewijk de Vrome, FLODOARD, *Historia Remensis Ecclesiae*, II, 17 en 19, blz. 464 en 470. — Novalese: Karloman II, a^o 769, MÜHLBACHER, *Dipl. Karol.*, I, nr. 47 (= C. CIPOLLA, *Monumenta Novalesiensia vetustiora*, I, Rome, 1898, nr. 6; Fonti per la Storia d'Italia); Karel de Grote, verloren; Lodewijk de Vrome, verloren; Lotharius I, a^o 845, CIPOLLA, *op. cit.*, I, nr. 29.

Lodewijk, de kantoren te Dorestad, Quentowic en *ad clusas* uitgezonderd. Aan de kerk van Parijs werd wellicht totale vrijstelling van *teloneum* door Karel de Grote verleend en door Lodewijk de Vrome bevestigd (86).

Aan Lodewijk de Vrome zijn verschillende kerkelijke instellingen het vrijstellingsvoorrecht verschuldigd: Aniane (de zuidgallische abdij van zijn vriend, de hl. Benedictus); Stavelot-Malmedy, echter met beperking tot het vervoer te water langs Rijn en Maas; Lagrasse (in het zuiden van Gallië), voor wie een bevestiging door Karel de Kale gekend is; Saint-Maur-des-Fossés, waarvan het voorrecht bekrachtigd werd door Karel de Kale en door Karel de Dikke; Kornelimünster (de in de buurt van Aken liggende abdij van zijn vriend, de hl. Benedictus); Fulda (de beroemde St. Bonifatius abdij in Hessen) en Saint-Germain te Auxerre, die het voorrecht respectievelijk door Lotharius I en door Karel de Kale lieten bekrachtigen; de vrijstelling aan Saint-Germain toegestaan gold slechts voor het verkeer te lande (87).

Lotharius I kende het voorrecht aan twee abdijen toe: Saint-Mihiel (op de bovenloop van de Maas) en Münster (in de Elzas), echter met het

(86) Flavigny: Karel de Grote, a^o 775, MÜHLBACHER, *Dipl. Karol.* I, nr. 96; Lodewijk de Vrome, a^o 816, T. SICKEL, *Beiträge zur Diplomatik*, V, Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften zu Wien, Phil.-Hist. Kl., d. 49, 1865, blz. 401, nr. 10. — Honau: a^o 781, MÜHLBACHER, *op. cit.* nr. 137. — Murbach: Karel de Grote, verloren; Lodewijk de Vrome, a^o 816, *Recueil des historiens des Gaules et de la France*, VI, blz. 494, nr. 55 (= het voorrecht geldt vooral het vervoer van zout uit de streek van Marsal in Lorreinen), Lodewijk de Jonge, a^o 878, P. KEHR, *Diplomata Regum Germaniae e stirpe Karolinorum*, I, L.d.J., nr. 10. — Saint-Martin te Tours: Karel de Grote, verloren; Lodewijk de Vrome, a^o 816, *Recueil*, VI, blz. 508, nr. 55. — Echternach: Karel de Grote, verloren; Lodewijk de Vrome, a^o 819, C. WAMPACH, *Geschichte der Grundherrschaft Echternach im Frühmittelalter*, I, 2, Luxemburg, 1930, nr. 138. — Straatsburg: Karel de Grote, verloren; Lodewijk de Vrome, a^o 831, zie boven, n. 25. — Parijs: Karel de Grote, verloren; Lodewijk de Vrome, a^o 814, R. DE LASTEVRIE, *Cartulaire général de Paris*, I, Parijs, 1887, nr. 30.

(87) Aniane: a^o 814, Dom DEVIC en Dom VAISSETE, *Histoire générale de Languedoc*, uitg. Privat, I, 1875, nr. 27. — XIX, kol. 87-89 (= *Recueil*, VI, blz. 455, nr. 1). — Stavelot-Malmedy: a^o 814, zie boven, n. 51. — Lagrasse: Lodewijk de Vrome, a^o 814, *Hist. générale de Languedoc*, II, nr. 32. — XXIV, kol. 96-97 (= *Recueil*, VI, blz. 464, nr. 13); Karel de Kale, a^o 870, TESSIER, *Actes*, II, nr. 340. — Saint-Maur-des-Fossés: Lodewijk de Vrome, a^o 816, J. TARDIF, *Monuments historiques. Cartons des Rois*, Parijs, 1866, nr. 109; Karel de Kale, a^o 844, TESSIER, *Actes*, I, nr. 59; Karel de Dikke, a^o 886, P. F. KEHR, *Dipl. Reg. Germ. e st. Karol.*, II, nr. 149. — Kornelimünster: a^o 821, T. J. LACOMBLET, *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins*, I, Düsseldorf, 1840, nr. 41, blz. 20; het bestaan van deze vrijstelling blijkt ook uit een brief van de abt van Kornelimünster gericht tot Frotharius, bisschop van Toul, *Frotharii epistolae*, nr. 30, a^o 821-842, uitg. K. HAMPE, MG., Epp. V, blz. 297. — Fulda: Lodewijk de Vrome, a^o 836, E. F. J. DRONKE, *Codex diplomaticus Fuldensis*, Kassel, 1850, blz. 216, nr. 489; Lotharius I, a^o 850, *Ibid.*, blz. 250, nr. 558. — Saint-Germain te Auxerre: Lodewijk de Vrome, verloren; Karel de Kale, a^o 859, TESSIER, *Actes*, I, nr. 214.

voorbehoud dat het hoofdzakelijk het vervoer van zout uit de streek van Marsal (in Lorreinen) gold; voor Saint-Mihiel bestaat er een bevestiging uitgaande van Lotharius II (88).

Karel de Kale en zijn neef Karel, koning van Provence, hebben beide slechts één abdij met een volledige vrijstelling van *teloneum* bedacht: voor de eerste was het Redon, in Bretagne; voor de tweede, Saint-Benoît-de-Cessieu, in de streek van Lyon (89).

Ons zijn verleningen van het voorrecht door Lodewijk de Duitser of door diens zonen, door Lotharius II, door Pipijn I of Pipijn II van Aquitanië, onbekend.

b) Beperkte vrijstellingen

Nevens de volledige of haast volledige vrijstelling van *teloneum*, treft men ook vrijstellingen aan, beperkt tot een zeker aantal voertuigen of boten; zulks had men reeds ten tijde van Merowingen gekend (90). Soms werden in de vrijstellingsoorkonde, de waterlopen aangeduid die voor deze bevoorrechte scheepvaart hoofdzakelijk in aanmerking kwamen; hun opsomming vertoonde géén beperkend karakter (91).

Als vrijstelling van dit type menen we eerst en vooral deze te moeten vermelden, die vermoedelijk in 803 Karel de Grote verleende aan Fortunatus, patriarch van Grado. Zij was voor vier vaartuigen en voor alle waterlopen *in regno Christo propitio nostro* geldig (92).

Het is voor het gebied van de Loire en van haar bijrivieren — Allier, Cher, Loir, Loiret, Mayenne, Sarthe, Tenu, Vienne, — dat soortgelijke vrijstellingen het ruimst werden toegestaan; in één geval wordt ook de Seine er bij vermeld, in een ander, de zee (93). Saint-Paul te Cormery ontving het voorrecht van Karel de Grote voor twee boten; het werd door Lodewijk de Vrome, als koning van Aquitanië en door Pipijn I, in dezelfde

hoedanigheid bevestigd; Karel de Kale maakte er een volledige vrijstelling van. De vrijstelling door Lodewijk de Vrome aan de kerk van Nevers toegestaan werd insgelijks tot twee boten beperkt. De kerk van Angers, de abdij van Saint-Mesmin te Micy en de abdij te Charroux hadden recht op drie boten; de eerste dezer kerken had de vrijstelling verkregen van Karel de Grote en had haar door Lodewijk de Vrome laten bevestigen; de tweede had de beperkte vrijstelling van Lodewijk de Vrome verkregen, samen met een volledige vrijstelling voor het verkeer te lande en zij heeft dit dubbel voorrecht door Karel de Kale laten bevestigen; de derde hield het voorrecht van Lodewijk de Vrome. Saint-Germain te Auxerre en Fleury hadden het tot vier boten gebracht, waarbij zich voor laatstvermelde abdij een volledige vrijstelling voor het verkeer te lande kwam voegen; beide hielden het voorrecht van Pipijn III; het werd door Karel de Grote en door Lodewijk de Vrome bekrachtigd. Saint-Aignan te Orléans, die ook een algemene vrijstelling voor het verkeer te lande ontving en Saint-Philibert te Noirmoutier mochten het voorrecht voor zes boten doen gelden; Saint-Aignan had het van Lodewijk de Vrome, Saint-Philibert van Karel de Grote ontvangen; voor laatstgenoemde abdij hadden Lodewijk de Vrome, als koning van Aquitanië en Pipijn I van Aquitanië hun bevestiging aan het voorrecht gehecht; toen de gemeenschap zich te Tournus had gevestigd, verleende Karel de Kale aan de vrijstelling een onbeperkt karakter. Alleen de illustere abdij van Saint-Martin te Tours bereikte het getal van twaalf boten: zij was dit aan de gunst van Karel de Grote en aan deze van Lodewijk de Vrome verschuldigd (94).

Voor het gebied van de Rhône en van haar bijrivieren, de Saône en de Doubs, zijn ons slechts vier kerkelijke instellingen bekend aan wie een

(88) Saint-Mihiel: Lotharius I, a^o 841, *Recueil*, VIII, blz. 370, nr. 8 (= *Lesort*, *Saint-Mihiel*, nr. 11); Lotharius II, a^o 858, *ibid.*, blz. 406, nr. 3 (= *LESORT*, *op. cit.*, nr. 15). Munster: a^o 843, J. D. SCHÖPFELIN, *Alsatia diplomatica*, I, Mannheim, 1772, blz. 80, nr. 100 (= *Recueil*, VIII, blz. 380, nr. 21). Zie boven, n. 51.

(89) TESSIER, *Actes*, I, nr. 132, a^o 850. R. POUPARDIN, *Recueil des actes des rois de Provence*, Parijs, 1920, nr. 4, a^o 859.

(90) Zie onze onder n. 1 vermelde studie, blz. 15 en n. 59.

(91) Na de opsomming van de waterlopen volgt doorgaans een formule als *vel per caetera diversa flumina*; zie de oorkonden beneden vermeld onder n. 94.

(92) MÜHLBACHER, *Dipl. Karol.*, I, nr. 201.

(93) Een vermelding bij name van de bijrivieren, treft men aan in de oorkonden voor Saint-Paul te Cormery, Saint-Mesmin te Micy, Saint-Martin te Tours, Nevers; de Seine wordt na andere waterlopen, vermeld in de oorkonde van Karel de Kale voor Saint-Paul te Cormery; in de oorkonde voor Charroux leest men: *per Ligeris fluvium, sive per cetera flumina necnon et per mare*. Zie beneden, n. 94.

(94) Saint-Paul te Cormery: Karel de Grote, a^o 800, zie boven n. 7; Lodewijk de Vrome, a^o 808, *Recueil*, VI, blz. 453, nr. 2; Pipijn I, a^o 831, LEVILLAIN, *Actes*, nr. 17; Karel de Kale, a^o 843 of 844, zie boven, n. 21. — Nevers: Lodewijk de Vrome, a^o 814-829, zie boven n. 7. — Angers: Karel de Grote, verloren; Lodewijk de Vrome, a^o 816, *Recueil*, VI, blz. 496, nr. 59. — Saint-Mesmin te Micy: Lodewijk de Vrome, a^o 815, zie boven n. 11; de algemene vrijstelling voor het verkeer te lande, in de oorkonde vermeld, werd in 821 bevestigd, onuitgegeven oorkonde boven vermeld in n. 7 en 8; Karel de Kale, a^o 840, zie boven, n. 11. — Charroux (op de Charente): Lodewijk de Vrome, a^o 832, zie boven, n. 11. — Saint-Germain te Auxerre (op de Yonne): Pipijn III, verloren; Karel de Grote, verloren; Lodewijk de Vrome, a^o 816, zie boven n. 7. — Fleury: Pipijn III, verloren; Karel de Grote, verloren (ook in het verhaal van Adrevald vermeld); Lodewijk de Vrome, a^o 818, zie boven n. 7. — Saint-Aignan te Orléans: Lodewijk de Vrome, a^o 814-817, zie boven n. 7. — Saint-Philibert te Noirmoutier: Karel de Grote, verloren; Lodewijk de Vrome, verloren; Pipijn I van Aquitanië, a^o 826, zie boven n. 11; Karel de Kale (voor S.-P. te Tournus), a^o 875, zie boven, n. 20. — Saint-Martin te Tours: Pipijn III, verloren; Karel de Grote, verloren; Lodewijk de Vrome, a^o 816, zie boven, n. 11. Deze abdij had een algemene vrijstelling voor het verkeer te lande ontvangen; deze was echter het voorwerp van andere oorkonden van Karel de Grote en van Lodewijk de Vrome geweest; zie boven, blz. 30 en n. 86.

soortgelijk voorrecht toegestaan is geworden. De kerk van Vienne en de abdij van L'Île Barbe (bij Lyon) ontvingen het van Lodewijk de Vrome; het bleef beperkt tot vijf boten voor de eerste, tot drie voor de laatste. Aan de abdij te Nantua werd het voorrecht voor twee boten door Lodewijk de Vrome en Lotharius toegekend en aan de abdij te Donzère voor hetzelfde aantal boten, door Lotharius I alleen; laatstvermelde abdij verkreeg tegelijkertijd een volledige vrijstelling van *teloneum* voor het verkeer te lande (95).

Op de bovenloop van de Donau en op zijn bijrivieren evenals in het gebied dat deze waterlopen doortrokken, genoot de Beierse abdij Kempten een dubbele vrijstelling, die ze van Lodewijk de Duitser had ontvangen: een voor zes karren en een voor drie boten. In beide gevallen gold het een vervoer van zout uit de zoutmijnen te Reichenhall (96). Het geval lijkt bijgevolg sterk op dat van de kerken en abdijen wier voorrecht verband hield met de scheepvaart op de Loire, waar de *salis evectio*, de *navalis evectio* van zout, ook een bijzonder belangrijke rol speelde (97).

In het stroomgebied van de Rijn is ons slechts één soortgelijk voorrecht bekend: de abdij Lorsch mocht één boot met vrijstelling van *teloneum* op de Rijn laten varen en de haven van Worms aandoen; het was ook aan de vrijgevigheid van Lodewijk de Duitser dat zij deze gunst verschuldigd was (98).

De tot een bepaald getal voertuigen of boten beperkte vrijstellingen van het *teloneum* stellen een probleem van interpretatie. Moet men aannemen dat met *duodecim naves immunes ab omni teloneo*, met *concessissent eidem monasterio teloneum de quatuor navibus*, met *quatuor naves immunes ab omni debito fisci*, — indien wij ons tot een paar voorbeelden mogen be-

(95) Vienne: 815; L'Île Barbe: 815; Nantua: a¹⁸ 825-829; Donzère: 840; zie boven, n. 56.

(96) Karren: a^o 837, KEHR, *Diplom. reg. Germ. e st. Karol.*, I, L.d.D., nr. 24; boten: a^o 844, *Ibid.*, nr. 36.

(97) De term *navalis evectio* komt met de betekenis van vervoer te water, voor, in het diploma van 816 voor Angers, zie boven n. 94; de term *salis evectio*, met de betekenis van vervoer van zout, wordt door Adrevald in zijn verhaal gebruikt. Over het vervoer van zout in de Loire streek, zie boven n. 7. Over het vervoer van zout uit de *salinae* van Lorreinen, n. 51. Over het vervoer van zout in het gebied van de Donau stroomafwaarts en stroomopwaarts van Passau, n. 16 en 29. Ook het tolkantoor te Ligagnau bij het „Etang de Berre”, hief het *teloneum* op het vervoer van zout, wellicht afkomstig uit de zoutpannen van de kuststreek; dit blijkt uit de diploma's van Lodewijk de Vrome en van Lotharius, aangehaald onder n. 41.

(98) A^o 858, KEHR, *Dipl. reg. Germ. e st. Karol.*, I, L.d.D., nr. 89. De passus in het diploma van Lodewijk de Duitser voor het bisdom Chur, a^o 849, waarbij aan bedoeld bisdom vrijstelling van *teloneum* voor één boot op de Walensee wordt toegestaan, werd in bedoelde oorkonde tijdens de X^e eeuw geïnterpoleerd; KEHR, *Ibid.*, nr. 56 (= MEYER-MARTHALER en PERRET, *Bündner Urkundenbuch*, I, nr. 67*). Over de Walensee, zie boven, blz. 13 en 17-18, n. 30 en 47.

perken (99) — twaalf of vier *in concreto* identificeerbare vaartuigen werden bedoeld? Zodat voor de andere vaartuigen die eventueel aan dezelfde kerk of abdij toebehoorden, het voorrecht niet gold. Dit lijkt ons hoogst onwaarschijnlijk, aangezien een identificatie van de bevoorrechte boten door de tollenaars onmogelijk was; van een registratie der vaartuigen kon toen inderdaad géén sprake zijn. Wij menen dat met twaalf, zes, vier, drie of twee boten *immunes ab omni teloneo*, bedoeld werd dat de kerk of abdij die het voorrecht genoot, twaalf, zes, vier, drie of twee maal per jaar een boot aan een tolkantoor mocht laten voorbij varen of de aanlegplaats waar het tolkantoor gevestigd was, mocht laten aandoen zonder dat voor de lading *teloneum* moest betaald worden. Om een voorbeeld te nemen, mocht b.v. de abdij van Saint-Martin te Tours elk jaar haar voorrecht in elk tolkantoor van het stroomgebied van de Loire doen gelden, hetzij tot twaalf maal toe voor één boot, hetzij tot vier maal toe voor een „konvooi” van drie boten, hetzij tot zesmaal toe voor een groep van twee boten, enz. Een controle kon in elk tolkantoor van het stroomgebied dat hoofdzakelijk in aanmerking kwam, bij middel van kerfstokken uitgeoefend worden. In het pas als voorbeeld genomen geval van Saint-Martin te Tours, kon het voorrecht in een bepaald tolkantoor van het Loiregebied niet meer ingeroepen worden wanneer de in dit kantoor bewaarde kerfstok en deze die de schipper bij zich had, beide twaalf kerven vertoonden. Men moest tot het volgend jaar wachten vooraleer vrijstelling van *teloneum* voor de vaartuigen te mogen eisen (100). Dat een dergelijke controle helemaal

(99) Oorkonden voor Saint-Martin te Tours en voor Fleury, zie boven n. 11 en 7. Verhaal van Adrevald, zie boven, blz. 4.

(100) De meeste oorkonden vermelden de periode van één jaar niet en dit wordt door Adrevald ook niet gedaan wanneer hij het heeft over het aan Fleury toegestane voorrecht. Wij menen nochtans dat de toekenning van het voorrecht deze periodisering insluit. Trouwens in koninklijke oorkonden uit de VIIe eeuw waarbij vrijstelling van het *teloneum* aan zekere kerkelijke instellingen werd toegekend, treft men soms de beschikking aan dat het voorrecht geldt voor een bepaald aantal karren per jaar: regest van een diploma van Dagobert I voor Saint-Denis, a¹⁸ 629-639, *Gesta Dagoberti*, c. 18, uitg. B. KRUSCH, MG., SRM., II, blz. 406-407; diploma van een onbekende koning voor een onbekend bisdom, einde VIIe eeuw, *Supplementum Formularum Marculfi*, nr. 1, ZEUMER, *Formulae*, blz. 107; zie onze onder n. 1 vermelde studie, blz. 15, n. 16, 18 en 59. Veel belangrijker is het echter dat enkele diploma's uit de Karolingische tijd, uitvoeriger zijn dan andere en wel gewag maken van de perioden van één jaar, als tijdsruimte voor het tot gelding brengen van het voorrecht. Zij bevatten inderdaad een beschikking zoals deze: ... *duodecim naves immunes ab omni teloneo quae per alveum Ligeris...* (opsomming van de bijrivieren) ... *vel per caetera diversa flumina ob necessitates ipsius monasterii fulciendas discurrerant, eidem concessissent monasterio, ut scilicet teloneum quod annuis recursibus fiscus ex ipsis navibus iure exigere poterat, in usibus clericorum beati Martini fovenda augmenti esset*; bijgevolg werd de abdij voor haar twaalf bevoorrechte boten de taks kwijtgescholden die de Schatkist het recht had voor deze vaartuigen te eisen telkens zij terugverschenen gedurende het jaar. Wij hebben de desbetreffende passus aangehaald

bevredigend was, geloven we niet; men mag echter niet uit het oog verliezen dat in het *Regnum Francorum*, van géén enkele instelling kon beweerd worden dat zij op bevredigende wijze werkte. Het valt niet te betwijfelen dat taksontduiking frequent moet geweest zijn; het is niet uitgesloten dat in het geval dat het voorwerp werd van Adrevald's stichtelijk verhaal, wij in de werkelijkheid met een poging tot een dergelijke taksontduiking te doen hebben.

c) Vrijstellingen van bijzondere aard

Nevens de algemene en de beperkte vrijstellingen van *teloneum* dienen hier insgelijks vermeld enkele vrijstellingen van bijzondere aard. Aldus heeft Karel de Kale de abdij Psalmody (gelegen in de *pagus* van Nîmes) vrijgesteld van het *teloneum* op de opbrengst van de visvangst, zowel in de rivieren als in zee of in de zgn. „étangs” van de kuststreek (101). Aldus heeft hij misschien ook ten bate van Saint-Martin te Tours verboden dat wanneer hij er met zijn gevolg verbleef, de hoogwaardigheidsbekleders van de Palts of hun personeel, het *teloneum* zouden heffen op de verkoop van waren aan de leden van de hofhouding door de kannuniken of door de inwoners van de *burgus*, d.i. de agglomeratie rondom de abdij (102).

C. De vrijstellingsoorkonden

We zijn niet voornemens de oorkonden waarbij aan een fysische persoon of aan een rechtspersoon, voorrechten in zake *teloneum* worden verleend aan een onderzoek van uit het standpunt van de oorkondenleer te onderwerpen (103). Niettemin dienen hier aan deze oorkonden een paar regels besteed.

uit het diploma voor Saint-Martin te Tours, a° 816; analoge beschikkingen waarin ook de vermelding van de *annus recursibus* voorkomt, treft men aan in de diploma's voor Saint-Paul te Cormery, a° 843 of 844 en voor Saint-Philibert te Noirmoutier, a° 826; zie boven n. 11, 21, 11.

(101) A° 844; TESSIER, *Actes*, I, nr. 54.

(102) A° 862; TESSIER, *Actes*, II nr. 240. Deze heffing van het *teloneum* door de *ministeriales Palatii* lijkt ons zo buitengewoon en het feit dat het door hen zou worden geheven op waren die hun verkocht werden voor het onderhoud van het koninklijk gevolg, lijkt ons zo buitensporig dat wij er toe geneigd zijn, met de geleerde uitgever van deze oorkonde, hierin een misbruik te zien waarvan de uitoefening verboden wordt, eerder dan een wettelijke taks waarvan vrijstelling wordt toegestaan. Wij zouden echter eerder aan een interpolatie denken (het stuk is slechts in kopij bewaard), indien een zo merkwaardige kenner van de oorkonden van Karel de Kale als G. TESSIER, dit niet voor zeer onwaarschijnlijk hield.

(103) Dit zou het voorwerp van een afzonderlijke studie moeten uitmaken. Het ondernemen er van zou aanbeveling verdienen. Voor de regering van Karel de Kale werden door G. TESSIER, enkele uitstekende bladzijden over dit thema geschreven (*Actes*, III, blz. 208, 239-242).

Men treft onder bedoelde oorkonden, *praecepta* aan, voorzien van een *arenga* en alle kenmerken vertonend, die eigen zijn aan het in plechtige vorm opgesteld koninklijk diploma. De meeste oorkonden waarbij het *teloneum* aan een kerk volledig of gedeeltelijk werd afgestaan of waarbij dit voorrecht werd bevestigd, beantwoorden aan dat type (104). De bevoorrechte kerkelijke instelling kon echter hiernaast ook ontvangen een diploma in minder plechtige vorm opgesteld, zonder *arenga*, maar van een *inscriptio* voorzien, waarin de geïnteresseerde gezaghebbers werden vermeld — soms zelfs de voornaamste van hen, bij name — en waarvan de *dispositio* een doorgaans in de tweede persoon geformuleerd bevel of verbod inhield. Dit tweede, korter stuk kon getoond worden wanneer een betwisting nopens het voorrecht ontstond, terwijl het *praeceptum* zorgvuldig in het archief werd bewaard. Oorkonden van dit tweede type noemde men *tractoria* of *indiculum* (105).

Onder de oorkonden waarbij aan kerken of aan fysische personen volledige of gedeeltelijke vrijstelling van *teloneum* werd verleend of bevestigd, onderscheidt men ook beide typen: het plechtige *praeceptum* enerzijds (106), de *tractoria* of *indiculum* anderzijds. In de oorkonden van

(104) Als voorbeelden halen wij hier aan de diploma's van Lodewijk de Vrome voor de abdij te Saint-Denis, voor de kerk van Orléans en voor de kerk van Gerona, evenals het diploma van Karel de Kale voor de kerk van Besançon; zie boven respectievelijk de n. 39 en 73. Andere onder de zelfde noten vermelde oorkonden zouden echter ook in aanmerking kunnen komen.

(105) Wij kennen slechts één geval waar een *tractoria* of een *indiculum* samen met een *praeceptum* aan een kerkelijke instelling werd afgeleverd en waar beide stukken ons bereikt hebben: het *praeceptum* waarbij Lodewijk de Vrome op 1 December 814 de rechten van Saint-Denis op het *teloneum* in de Parijzergouw tijdens de jaarmarkt bevestigde (zie boven blz. 24 en n. 39). (*Recueil*, VI, blz. 466-467, nr. 16; orig.) en het *indiculum* of de *tractoria* waarbij aan de graaf van Parijs en aan de andere bevoegde gezaghebbers bevel werd gegeven de rechten van de abdij te doen eerbiedigen (*Ibid.*, VI, blz. 468, nr. 17; kopij). Laatstvermeld stuk bevat het volgend adres: *Begoni illustri comiti et omnibus successoribus suis praesentibus et futuris atque reipublicae administratoribus sive exactoribus infra pagum Parisiacum thelonea recipientibus seu his omnibus qui infra eundem pagum honores habere videntur*. Over *tractoria* of *indiculum*, zie, bij gebrek aan een grondiger studie: T. SICKEL, *Acta Regum et Imperatorum Karolinorum*, I, Wenen, 1867, blz. 397 en ons artikel *La Tractoria*, Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis, 1927, blz. 82. Een bepaling van *tractoria* en van *indiculum*, wagen wij hier niet te geven; wij menen echter dat in het *indiculum* — in de grond, een brief — de bestemming doorgaans meer geïndividualiseerd werd dan in de *tractoria* en dat het stuk in het algemeen uiteindelijk in handen van deze bestemming moest geraken, terwijl de *tractoria* in handen van de begunstigde fysische persoon of rechtspersoon bleef. De hier vermelde kortere oorkonde voor Saint-Denis schijnt ons een gemengd karakter te vertonen.

(106) Bij wijze van voorbeeld halen wij aan als *praecepta*, de diploma's van Karel de Grote voor Saint-Germain des Prés, a° 779 (zie boven n. 31), van Lodewijk de Vrome voor Saint-Martin te Tours, a° 816 (verkeer te lande; zie boven n. 86) van Karel de Kale voor Saint-Denis, a° 845 (zie boven n. 84), waarbij een algemene vrijstelling wordt

laatstvermeld type werd het bevel of het verbod, ten tijde van Karloman II en van Karel de Grote vaak in de tweede persoon geformuleerd (107); dit bleef ook zo voor de oorkonden opgesteld ten gunste van fysische personen, onder Lodewijk de Vrome (108). De *tractoriae* van Karel de Grote in zijn latere jaren, van Lodewijk de Vrome, van Pipijn van Aquitanië en van Karel de Kale, bestemd voor kerken, bevatten echter in algemene regel een bevel of een verbod, in de derde persoon geformuleerd (109).

Laat ons overigens opmerken dat *praeceptum* soms ook gebruikt werd om een *tractoria* aan te duiden (110); de terminologie stond niet helemaal vast (111). Trouwens sommige *tractoriae* hebben nagenoeg dezelfde omvang als *praecepta* (112) en er zijn *praecepta* waaraan een *arenga* ontbrak en waarvan de *inscriptio* deze van de *tractoriae* was (113). Wanneer het over

toegekend of bevestigd en de diploma's van Lodewijk de Vrome voor Saint-Martin de Tours, a^o 816 (verkeer te water, zie boven n. 11), voor Saint-Maurice te Angers, a^o 816 (zie boven n. 94), voor de abdij te Charroux, a^o 832 (zie boven n. 11), waarbij een beperkte vrijstelling wordt bevestigd of toegekend.

(107) Bij wijze van voorbeeld halen wij aan het diploma van Karloman voor Saint-Denis, a^o 769 (zie boven, n. 84), dat van Karel de Grote voor dezelfde abdij, a^o 775 (zie boven, n. 26), dat van Karel de Grote voor een onder zijn bijzondere bescherming staande persoon, als *Indiculum regale* opgenomen in de *Cartae Senonicae*, a^o 768-775 (nr. 36; ZEUMER, *Formulae*, blz. 201-202).

(108) Het *Praeceptum negotiatorum* en de drie *tractoriae* voor joodse kooplui; zie boven n. 79.

(109) B.v. Karel de Grote voor Saint-Paul te Cormery, a^o 800 (zie boven n. 7); Lodewijk de Vrome voor Saint-Mesmin te Micy, a^o 815 (zie boven n. 11) voor Saint-Germain te Auxerre, a^o 816 (zie boven n. 7), voor Saint-Aignan te Orléans, a^o 814-817 (zie boven, n. 7), voor Fleury, a^o 818 (zie boven n. 7); Pipijn I van Aquitanië voor Saint-Philibert te Noirmoutier, a^o 826 (zie boven n. 11); Karel de Kale voor Saint-Mesmin te Micy, a^o 840 (zie n. 11). De *tractoria* van Lodewijk de Vrome voor de kerk van Vienne, a^o 815 (zie boven n. 56) bevat integendeel een bevel in de tweede persoon geformuleerd.

(110) De oorkonde van Karel de Grote voor Fleury was blijkbaar een *tractoria*, zoals de bevestigingsoorkonde van Lodewijk de Vrome (zie boven n. 7 en 109); niettemin wordt ze door Adrevald in zijn verhaal *praeceptum regium* genoemd, (zie boven, blz. 4). De compiler van de *Formulae Imperiales* gaf de benaming *praeceptum* aan zekere *tractoriae* (nrs. 22 en 24; ZEUMER, *Formulae*, blz. 302-303).

(111) Adrevald gebruikt ook de term *singraphum* (zie boven, blz. 4) om de koninklijke oorkonde, in casu de *tractoria*, aan te duiden (*praecepti proprii singraphum*). Hij kende zeker de betekenis niet die het woord *singraphum* in de taal van het Romeinse recht bezat, nl. een middel, eigen aan de *peregrini*, om *litteris* een verbintenis te laten ontstaan (GAUJUS, 3, 134). In onze tekst laat zich het gebruik van *singraphum* uitleggen door het pedantisme dat bij de schrijvers van de IXe eeuw schering en inslag was.

(112) B.v. deze van Lodewijk de Vrome voor Saint-Germain te Auxerre, a^o 816, voor Saint-Aignan te Orléans, a^o 814-817, voor Fleury, a^o 818; zie boven, n. 7.

(113) *Praecepta* zonder *arenga* zijn nogal talrijk; b.v. deze van Lodewijk de Vrome voor de kerk van Parijs, a^o 814 (zie boven, n. 86), voor de abdij Stavelot-Malmedy, a^o 814 (zie boven, n. 51), voor Saint-Maur-des-Fossés, a^o 816 (zie boven, n. 87), voor Murbach, a^o 816 (zie boven, n. 86). In deze en in andere *praecepta* van Lodewijk de Vrome

oorkonden gaat waarbij aan kerken vrijstelling van *teloneum* wordt verleend, lijkt ons het onderscheid tussen het *praeceptum* en de *tractoria* ietwat kunstmatig en zelfs willekeurig. Wellicht zou het aangebrachter zijn deze oorkonden te behandelen als behorend tot een afzonderlijke groep van enigszins gemengd karakter en te aanvaarden dat zij opgesteld werden volgens modellen waarvan enkele meer naar de *tractoria*, andere meer naar het *praeceptum* overhielden (114).

Wij kennen géén enkel geval waar een kerkelijke instelling van dezelfde koning of keizer, in zake vrijstelling van *teloneum* én een *praeceptum* én een *tractoria* of een *indiculum* zou ontvangen hebben. Wij houden het wel voor waarschijnlijk dat deze instelling meer dan één exemplaar van het haar toegekend diploma ontving, opdat er een in het archief zou kunnen berusten en de andere aan de leden van het personeel die zich verplaatsten, konden toevertrouwd worden (115): deze moesten inderdaad de oorkonde aan de tollenaars voorleggen om de niet-taksering van de vervoerde waren te mogen eisen (116).

V. — TELONEUM EN IMMUNITÉIT

Aan de verhouding die bestaan kan hebben tussen *teloneum* en immunitéit mag niet zonder meer voorbijgegaan worden. Dit belangrijke probleem vertoont twee verschillende aspecten.

I. — HET TELONEUM BINNEN DE DOMEINEN VAN DE IMMUNITAIRE KERKEN

Het eerste aspect is dat van de heffing van het *teloneum* in de domeinen van kerken en abdijen die het immunitéitsvoorrecht genoten. Tijdens de Merovingische periode werd het *teloneum* niet bij name vermeld onder de taksen en andere koninklijke inkomsten die de koninklijke *agentes* in de

treft men daarenboven een uitvoerige *inscriptio* aan. Wij delen hier deze van het diploma voor Saint-Maur-des-Fossés mede: *omnibus episcopis, abbatibus, ducibus, comitibus, vicariis, centenariis, telonariis, actionariis, vel omnibus rem publicam administrantibus seu ceteris fidelibus sanctae Dei Ecclesiae et nostris, tam praesentibus quam et futuris*. Voor de *praecepta* zonder *arenga*, van Karel de Kale, TESSIER, *Actes*, III, blz. 152.

(114) Dit schijnt ons de zienswijze van G. TESSIER te zijn: *Actes*, III, blz. 152, 239-242.

(115) Van het diploma van Lodewijk de Vrome voor Saint-Martin te Tours, a^o 816 (zie boven, n. 11), waarbij aan bedoelde abdij een vrijstelling voor twaalf boten werd bevestigd, verzekert een nota van Baluze dat drie originelen bestonden.

(116) In het verhaal van Adrevald beroept zich de schipper van Fleury op het door de koning toegekend voorrecht: de tollenaars van Orléans weigeren echter met de koninklijke oorkonde rekening te houden: *Liberalitatem regiam illo reclamante, contempta regali auctoritate exactor navem onustam sale fisco subicit...*

immunitaire domeinen niet mochten innen. Het staat o.i. niet vast dat het *teloneum* gedekt werd door de algemene clausule die de immunist vrijstelde van alle *redibutiones* (117). Onder de Karolingen wordt integendeel het *teloneum* in talrijke immunitetsdiploma's uitdrukkelijk nevens de boeten (*freda*), taksen en prestaties vermeld, die de koninklijke *agentes* in de immunitaire domeinen niet mochten innen of opeisen (118). Otewel was zulks iets nieuws, ofwel dient het voor een oppuntstelling gehouden, noodzakelijk gemaakt door conflicten tussen graven en kerken in zake draagwijde van het immunitetsvoorrecht (119).

(117) Zie onze bijdrage *L'immunité dans la monarchie franque*, in *Les liens de vassalité et les immunités*, Brussel, 1958, blz. 197 (Recueils de la Société Jean Bodin, I, 2e dr.).

(118) B. v. Karel de Grote voor Saint-Maur-des-Fossés, a^o 771 (MÜHLBACHER, *Dipl. Karol.*, I, nr. 61), voor de kerk van Trier, a^o 772 (*Ibid.*, nr. 66), voor Saint-Médard te Soissons, a^o 769-774 (*Ibid.*, nr. 75), voor de kerk van Metz, a^o 775 (*Ibid.*, nr. 91), voor Saint-Martin te Tours, a^o 782 (*Ibid.*, nr. 141); Lodewijk de Vrome voor Saint-Wandrille, a^o 815 (F. LOT, *Etudes critiques sur l'abbaye de Saint-Wandrille*, Parijs, 1913, Recueil des chartes, nr. 4, blz. 28-30), voor Saint-Martin te Tours, a^o 816 (*Formulae Imperiales*, nr. 29, ZEUMER, *Formulae*, blz. 307-308), voor de abdij te Manglieu, a^o 818 (Recueil des historiens des Gaules et de la France, VI, blz. 513, nr. 79), voor de kerk van Parijs, a^o 819 (DE LASTEYRIE, *op. cit.*, I, nr. 32), voor de abdij Saint-Chinian, a^o 826 (Recueil, VI, blz. 549, nr. 139); Pipijn I van Aquitanië voor Saint-Germain-des-Prés, a^o 829 of 830 (LEVILLAIN, *Actes de Pépin I*, nr. 15); Karel de Kale voor Saint-Chinian, a^o 844 (TESSIER, *Actes*, I, nr. 44), voor Saint-Benoît te Castres, a^o 844 (*Ibid.*, nr. 56), voor Saint-Martin te Tours, a^o 845 (*Ibid.*, nr. 80), voor Vézelay, a^o 868 (TESSIER, *Actes*, II, nr. 309), voor de abdij te Manglieu, a^o 877 (*Ibid.*, nr. 440); Lodewijk de Duitser voor Saint-Denis, a^o 866 (KEHR, *Dipl. Reg. Germ. e. st. Karol.*, I, L.d.D. nr. 119), voor de abdij te Herford, a^o 868 (*Ibid.*, nr. 128), voor Stavelot-Malmedy, a^o 873 (*Ibid.*, nr. 147 = HALKIN & ROLAND, *Rec. des Chartes de l'abbaye de Stavelot-Malmedy*, I, nr. 36); Lodewijk de Jonge voor de abdij te Kaiserswerth, a^o 877, (KEHR, *op. cit.*, I, L.d.J., nr. 7); Karel de Dikke voor Saint-Martin te Tours, a^o 886 (KEHR, *op. cit.*, II, L.d.D., nr. 139). Zie hierover IMBART DE LA TOUR, *op. cit.*, blz. 83-84 (= *Questions*, blz. 22-24), E. E. STENGEL, *Die Immunität in Deutschland bis zum Ende d. 11. Jhts.* I. *Diplomatik d. deutschen Immunitäts Privilegien vom 9. bis zum Ende d. 11. Jhts.*, Innsbruck, 1910, blz. 638-639 (voor de regering van Lodewijk de Vrome), TESSIER, *Actes*, III, blz. 241 (voor de regering van Karel de Kale).

(119) Uit het geval van Saint-Germain-des-Prés schijnt de conclusie te mogen getrokken worden dat althans in het begin van de regering van Karel de Grote, de graaf het recht kon bezitten het *teloneum* binnen de domeinen van een immunitaire kerk te heffen. Deze abdij genoot inderdaad het immunitetsvoorrecht vóór 772 (bevestiging h.a^o door Karel de Grote, MÜHLBACHER, *Dipl. Karol.* I, nr. 71 = POUPARDIN, *Recueil des chartes de Saint-Germain-des-Prés*, I, nr. 17). Zij ontving pas in 779 het tolkantoor te Villeneuve-Saint-Georges, dat een domein van de abdij was (zie boven, nr. 31). Indien de woorden *cum omnibus teloneis publicis* in de oorkonde waarbij Pipijn III het domein Essonnes aan Saint-Denis schonk of liever terugschonk, geen interpolatie zijn (MÜHLBACHER, *Dipl. Karol.*, I, nr. 23), dan mag dit diploma insgelijks tot staving van deze zienswijze ingeroepen worden. Het feit dat aan kerken die reeds het immunitetsvoorrecht genoten, het recht werd geschonken het *teloneum* binnen haar domeinen te heffen (zie boven, blz. 27 en n. 76) wijst in dezelfde richting.

In elk geval dient in de Karolingische periode, nevens de afstand van het *teloneum* door een afzonderlijke beschikking aan bepaalde kerken gedaan (120), de immunitet voor een van de factoren gehouden door wier actie het *teloneum* vaak een bron van het inkomen van een kerk geworden is.

2. — HET TELONEUM BUITEN DE DOMEINEN VAN DE IMMUNITAIRE KERKEN

Onder een tweede aspect beschouwd, kan het probleem *teloneum* en *immunitas* volgenderwijze gesteld worden: bestond er een verband tussen de vrijstelling van het *teloneum* en de immunitet? Deze vraag heeft men met „ja” beantwoord en men heeft zelfs beweerd dat dergelijke vrijstelling „steeds geënt werd op een diploma waarbij het „territoriaal” immunitetsvoorrecht was toegekend geworden” (121). De vrijstelling van het *teloneum* zou dus voor een uitbreiding, in een zekere mate zelfs voor een gevolg van de immunitet dienen gehouden (122).

Wij kunnen ons bij deze zienswijze niet aansluiten.

Zoals tijdens de Merovingische periode werd onder de Karolingen, tot aan de dood van Lodewijk de Vrome, de vrijstelling van het *teloneum* steeds voor een voorrecht op zich zelf gehouden, verschillend van het immunitetsvoorrecht. Behoudens een paar uitzonderingsgevallen (123), werden zij het voorwerp van afzonderlijke diploma's, zelfs wanneer zij op dezelfde datum werden toegestaan of bevestigd. In een van de diploma's wordt niet eens op het andere of op diens inhoud gezinspeeld (124). Er

(120) Zie boven, blz. 24-27, n. 71-76.

(121) Dit is de zienswijze die Mw. R. DOEHAERD in een trouwens zeer lezenswaardig en onder menig opzicht zelfs zeer merkwaardig artikel heeft uiteengezet: *Exemption d'impôts indirects et circulation privilégiée en Europe Occidentale pendant le haut moyen âge*, in *Hommage à Lucien Febvre*, II, Parijs, 1953, blz. 87. Onze geleerde collega verwijst naar IMBART DE LA TOUR, *op. cit.*, echter ten onrechte: deze auteur verdedigt nergens bedoelde stelling.

(122) Het is een bekend feit dat *immunitas*, „vrijstelling” betekent en *immunis*, „vrijgesteld”. Wij weten dat *immunis* gehruikt werd in verband met het *teloneum* (zie boven, blz. 35, n. 99); *immunitas* had nevens zijn „technische” betekenis, zijn ruime betekenis „vrijstelling” bewaard: deze vrijstelling kon o.m. deze van het *teloneum* zijn, maar b.v. ook deze van het bisschoppelijk gezag over een abdij. Dit heeft met het gestelde probleem geen uitslaans.

(123) B.v. in het geval van de kerk van Angers; de twee voorrechten werden op zeer onbeheerlijke wijze in een enkel diploma van Lodewijk de Vrome bij mekaar gevoegd: a^o 816, *Recueil des historiens des Gaules et de la France*, VI, blz. 496-497, nr. 59.

(124) Voor de Merovingische periode, zie ons onder n. 1 vermelde studie, blz. 16-17. Voor de Karolingische periode, halen wij aan bij wijze van voorbeeld: Pipijn III: Prüm, immunitet, a^o 763, MÜHLBACHER, *Dipl. Karol.* I, nr. 18, vrijstelling, a^o 763, *Ibid.*, nr. 19. — Karloman II: Saint-Denis, bev. imm., a^o 769, *Ibid.*, nr. 44, bev. vrijst., a^o 769, *Ibid.*, nr. 46. Novalese, imm., a^o 770, *Ibid.*, nr. 52, vrijst., a^o 769, *Ibid.*, nr. 47. — Karel de Grote: Saint-Germain-des-Prés, bev. imm., a^o 772, *Ibid.*, nr. 71, bev. vrijst.,

zijn zelfs gevallen waar de toekenning van de vrijstelling, deze van de immuniteit voorafging of waar de vrijstelling aan een kerk werd toegestaan die het immuniteitsvoorrecht niet heeft ontvangen (125).

Het is pas in de „deelrijken” dat o.m. onder Lodewijk de Duitser, Karel de Kale, Pipijn II van Aquitanië, Karel van Provence, en onder hun opvolgers, men soms in dezelfde diploma's én de immuniteit, én de vrijstelling van *teloneum* heeft bevestigd of verleend (126) : men staat in dergelijke gevallen voor een laattijdig verschijnsel (127).

a° 779, *Ibid.*, nr. 122. Saint-Denis : bev. imm., a° 775 en 778, *Ibid.*, nr. 94 en 120, bev. vrijst. a° 775, *Ibid.*, nr. 93. Honau : bev. imm. a° 778, *Ibid.*, nr. 119, vrijst., a° 781, *Ibid.*, nr. 137. — Lodewijk de Vrome : Lagrasse : imm., a° 814, *Hist. gén. de Languedoc*, uitg. PRIVAT, II, nr. 29-XXI, kol. 90-92 (*Recueil*, VI, blz. 463-464, nr. 12), vrijst., a° 814, *Ibid.*, nr. 32-XXIV, kol. 96-97 (*Recueil*, VI, blz. 464, nr. 13). Saint-Aignan te Orléans : bev. imm., a° 814-817, C. LE COINTE, *Annales ecclesiastici Francorum*, VII, Parijs, 1678, blz. 372, bev. vrijst., a° 814-817, *Formulae Imperiales*, nr. 20, ZEUMER, *Formulae*, blz. 300-301. Charroux : bev. imm., a° 815, *Recueil*, VI, blz. 474, nr. 26, vrijst., a° 832, *Ibid.* VI, blz. 567, nr. 159. Kempten : bev. imm., a° 814, *Monumenta Boica*, XXVIII, 1829, blz. 9, nr. 5, vrijst. door twee diploma's van Lodewijk de Duitser, a° 837 en 844, KEHR, *Dipl. Reg. Germ. e st. Karol.*, I, nrs. 24 en 36. Saint-Maur-des-Fossés : imm., a° 816, J. TARDIF, *Monuments historiques. Cartons des Rois*, Parijs, 1866, nr. 108, vrijst., a° 816, *Ibid.*, nr. 109. Saint-Martin te Tours, bev. imm., a° 816, *Formulae Imperiales*, nr. 29, ZEUMER, *Formulae*, blz. 307-308, bev. vrijst., a° 817, *Recueil*, VI, blz. 508, nr. 73 en MÜHLBACHER, *Unedierte Diplome*, III, nr. 2 (zie boven, n. 11). Fleury : bev. imm., a° 816, PROU & VIDIER, *Chartes de Saint-Benoît-sur-Loire*, I, nr. 14, bev. vrijst., a° 816, *Ibid.*, nr. 15. — Vier gevallen waar beide diploma's op dezelfde datum werden verleend : Saint-Denis (14 maart 775), Lagrasse (19 november 814; waarschijnlijk), Saint-Maur-des-Fossés (20 juni 816), Fleury (27 juli 818).

(125) Vrijstelling toegekend vóór de immuniteit : Novalesse (zie boven n. 124); Flavigny, die het vrijstellingsvoorrecht van Karel de Grote ontving, a° 775 (zie boven, n. 86), en het immuniteitsvoorrecht van Lodewijk de Vrome (zie beneden, n. 127); Saint-Germain te Auxerre, aan wie het vrijstellingsvoorrecht door Pipijn III werd verleend (verloren); het werd bevestigd door Karel de Grote (verloren) en door Lodewijk de Vrome, a° 816 (zie boven, n. 7); het immuniteitsvoorrecht ontving de abdij, van Lodewijk de Vrome (zie beneden, n. 127). Vrijstelling verleend aan een kerk die het immuniteitsvoorrecht niet ontving : Saint-Mesmin te Micy verkreeg a° 815, van Lodewijk de Vrome, vrijstelling van het *teloneum* (zie boven, n. 11); géén spoor van toekenning van de immuniteit vóór de dood van Karel de Kale.

(126) Voor de regering van Karel de Kale, zie TESSIER, *Actes*, III, Introduction, blz. 240-241; als voorbeelden, buiten deze beneden onder n. 127 vermeld, zie de diploma's van 850 voor de abdij te Redon (I, nr. 132) en van 875 voor de abdij Saint-Philibert, te Tournus (II, nr. 378). Voor de regering van Lodewijk de Duitser, zie STENGEL, *op. cit.*, blz. 562-563. Voor de regering van Pipijn II van Aquitanië, zie het diploma voor Saint-Florent-le-Vieil, a° 847 (LEVILLAIN, *Actes de Pépin I & Pépin II*, nr. 53); voor deze van Karel van Provence, zie het diploma voor Saint-Benoît de Cessieu, a° 859 (POUPARDIN, *Actes des rois de Provence*, nr. 4).

(127) Twee voorbeelden zijn bijzonder kenschetsend. In 816 had Lodewijk de Vrome ten gunste van de abdij te Flavigny de haar door Karel de Grote toegekende volledige vrijstelling van het *teloneum* bevestigd (zie boven n. 86); hij heeft voor haar ook

VI. — DE MISBRUIKEN OP HET GEBIED VAN HET TELONEUM

De rechtsgeschiedenis mag zich niet er toe beperken de rechtsregels te bepalen die binnen een bepaalde ruimte, tijdens een bepaalde periode vigeerden. Het behoort ook tot haar taak, wanneer dit mogelijk is, te pogen na te gaan hoe de rechtsregels werden toegepast. In een ruime mate komt zulks neer op een studie van de zich voordoende misbruiken.

In zake het *teloneum*, moet men deze misbruiken in twee groepen rangschikken : deze die gepleegd werden door de tolplichtigen en deze die gepleegd werden door de tolheffers.

I. — MISBRUIKEN GEPLEEGD DOOR DE TOLPLICHTIGEN

Misbruiken behorend tot de eerste groep zijn ons bekend sedert de tijd van Karel de Grote. We weten o.m. dat Engelse kooplieden zich in bedevaartgangers vermomden om geen tolrecht te moeten betalen voor de waren die ze in hun bagages vervoerden. Wanneer het bedrog ontdekt werd, moest hun het betalen van het *teloneum* in de tolkantoren opgelegd worden (128). Onder de regering van Lodewijk de Vrome werden alweer misbruiken door tolplichtigen begaan, vermeld : in 821 moesten maatregelen getroffen worden tegen degenen die vermeden ter markt te kopen en elders hun aankopen deden met het doel de betaling van het *teloneum* te ontgaan (129). In het reglement over de heffing van het *teloneum* stroom-

een tweede diploma laten opstellen waarbij haar de immuniteit verleend werd (verloren). In 849 bevestigde Karel de Kale beide voorrechten in één enkel diploma, waarin hij de twee diploma's van zijn vader vermeldde (TESSIER, *Actes*, I, nr. 117). Tien jaar later, in 859 bevestigde hij insgelijks ten bate van Saint-Germain te Auxerre én de vrijstelling van het *teloneum* én de immuniteit, die zijn vader aan bedoelde abdij had toegestaan. Deze dubbele bevestiging werd het voorwerp van een enkele oorkonde (*Ibid.*, I, nr. 214), waarin de twee diploma's van zijn vader werden vermeld. Deze diploma's van Lodewijk de Vrome zijn verloren gegaan; het bevestigde vrijstellingsdiploma van Lodewijk de Vrome kende het voorrecht zonder beperkingen toe en mag bijgevolg niet verward worden met het bewaarde diploma van 816 waarbij een beperkte vrijstelling voor het verkeer te water werd toegestaan (zie boven, n. 7).

(128) Brief van Karel de Grote aan Offa, zie boven n. 78. Na de aldaar gereproduceerde passus, over de vrijstelling waarvan de pelgrims genoten : *Sed probavimus quosdam fraudulentem negociandi causa se intermiscere, huius sectantes, non religioni servientes. Si tales inter eos inveniantur, locis oportunitis statuta solvant telonea.*

(129) *Capitula de functionibus publicis*, a° 821, BORETIUS, *Capitularia*, I, nr. 143, c. 1 : ... *Quod si aliquis constituta mercata fugiens ne teloneum solvere cogatur et extra praedicta loca aliquid emere voluerit et huiusmodi inventus fuerit, constringatur et debitum telonei persolvere cogatur.* Wie aan deze persoon een onderkomen verschafft, zal hiervoor overeenkomstig de beschikkingen van zijn eigen recht boete moeten betalen.

afwaarts van Passau, komt een beschikking voor tegen degenen die met waren door de markten te Rosdorf en Linz trekken, zonder iets te koop aan te bieden, wellicht om zulks verder te doen en géén *teloneum* te moeten betalen (130).

Alles samengenomen, weten we weinig over de misbruiken door tolplichtigen gepleegd.

2. — MISBRUIKEN GEPLEEGD DOOR DE TOLHEFFERS

De *capitularia* hechten veel groter belang aan de misbruiken die aan tolheffers kunnen verweten worden.

A. Heffing op ongeoorloofde plaatsen.

Onder deze misbruiken dient alweer een onderscheid gedaan.

Men mag in een eerste categorie het heffen van het *teloneum* op plaatsen waar zulks niet toegelaten werd, rangschikken.

a) „Nieuwe” tolkantoren

In verreweg de meeste gevallen, kwam dit misbruik neer op het heffen van het *teloneum* daar waar het niet sedert zeer lange tijd werd geheven (*ubi antiquo tempore fuerunt*) (131). Lodewijk de Vrome heeft gepoogd op dit gebied een grotere rechtszekerheid in te voeren, met voor te schrijven de tolkantoren, die ten tijde van koning Pipijn III bestonden, te laten voortbestaan en de meer recente op te heffen; een tweede maatregel die hetzelfde doel nastreefde bestond in het bevel aan de *missi* gegeven, een staat op te stellen van de tolkantoren die aan de voorgeschreven voorwaarde van *antiquitas* beantwoordden (132). Van dit alles, kwam wellicht weinig in huis. De krachtsinspanningen van Karel de Grote, van Lodewijk de

(130) Reglement boven onder n. 28 vermeld, c. 3. De sanctie bestaat in de verbeurdverklaring van boot en lading.

(131) *Capitulare* van Herstal, a^o 779, c. 18 (aangehaalde tekst), BORETIUS, *Capitularia*, I, nr. 20. *Capitulare missorum generale* van Thionville, a^o 805, c. 13, zie boven, n. 34 (= Ansegisus, III, c. 12, *Capit.*, I, blz. 427). *Capitulare missorum* van Nijmegen, a^o 806, c. 10, *Capit.*, I, nr. 46. *Responsa cuidam misso data*, a^o 802-813, c. 6, *Ibid.*, nr. 58. *Capitula legibus addenda*, a^o 818-819, c. 17, *Ibid.*, nr. 139 (= Ansegisus, IV, c. 29, blz. 441). Daarenboven het *Capitulare Mantuanum*, van Karel de Grote, a^o 781, c. 8, *Ibid.*, nr. 90, waarbij een regel van het Frankisch recht in Italië wordt afgekondigd.

(132) *Capitulare legibus addendum*, a^o 818-819, c. 17, BORETIUS, *Capitularia*, I, nr. 139: ... *Ut ubi tempore avi nostri domni Pippini consuetudo fuit teloneum dare, ibi et in futurum detur; nam ubi noviter inceptum est, ulterius, non agatur* ... *Capitulare missorum* van dezelfde datum, c. 4, *Ibid.*, nr. 141: ... *antiquae autem ad nostram notitiam deferantur*. Het bijvoegelijk naamwoord *antiquae* houdt verband met *occasione et consuetudines*. ... *sicut sunt tributa et telonei*, die voorafgaan.

Vrome, van Karel de Kale, van Lodewijk de Duitser hebben het oprichten van nieuwe tolbureaus die géén wettige reden van bestaan hadden niet kunnen beletten: uit de voortdurende herhaling van nagenoeg dezelfde verbodsbepalingen, wordt hun ondoeltreffendheid duidelijk (133). Deze ongeoorloofde heffingen geschieden langs de wegen (wellicht met het plaatsen van een barreel of door het spannen van een touw over de weg) of langs de waterlopen (waar men nog gemakkelijker onder een brug, een touw of zelfs een ketting kon spannen); het gebeurde zelfs dat men de mensen belette van een doorwaadbare plaats gebruik te maken en hen dwong een omweg te maken opdat zij langs een brug waar het *teloneum* werd geheven, over een waterloop zouden trekken (134).

De misbruiken werden gepleegd door de graven en hun ondergeschikten, door het personeel van de immunitaire kerken, maar wellicht ook door personen die niet met staatsrechtelijke bevoegdheden waren bekleed.

b) Kantoren waar geen hulp aan de tolplichtigen werd geboden

Elke oprichting van nieuwe tolkantoren diende echter niet noodzakelijkerwijze voor wederrrechtelijk gehouden. Onder Karel de Grote en Lodewijk de Vrome heeft men aanvaard dat bij wijze van uitzondering, het heffen van het *teloneum* op een plaats waar dit niet sedert zeer lange tijd geschiedde, kon gewettigd zijn indien er een tegenprestatie bestond. Wat niet toegelaten werd was het heffen van het *teloneum* op plaatsen waar dit niet sedert zeer lange tijd geschiedde en *in quibus nullum adiutorium iterantibus praestatur* (135). Deze tegenprestatie kon zijn het bestaan van

(133) De in n. 131 en 132 vermelde beschikkingen, plus de *Capitula omnibus cognita facienda*, a^o 802-813, c. 7, zie boven, n. 34; de *Capitula de functionibus publicis*, a^o 821, c. 1, zie boven, n. 34; de *Admonitio ad omnes regni ordines*, a^o 825, c. 21, BORETIUS, *Capitularia*, I, nr. 150; het *Capitulare missorum* van Worms, a^o 829, c. 11, BORETIUS-KRAUSE, *Capit.*, II, nr. 192; het *Capitulare missorum* van Attigny, a^o 854, c. 3 en 5, *Ibid.*, nr. 261; het *prooemium* tot het reglement over het *teloneum* stroomafwaarts van Passau (geldt voor het laatste derde van de IXe eeuw), zie boven, n. 28.

(134) *Capit. miss. gen. v. Thionville*, a^o 805, c. 13, zie boven, n. 131; *Capit. Aquigranense*, a^o 809, c. 9, BORETIUS, *Capitularia*, I, nr. 61; *Capit. omnibus cognita facienda*, c. 7, tekst van Parijs lat. 4629 en Berlijn 101, Phill. 1736, zie boven, n. 34; *Capit. leg. add.*, a^o 818-819, c. 17, zie boven, n. 132; *Capit. miss.*, a^o 818-819, c. 4, zie boven, n. 132; *Capit. de functionibus publicis*, a^o 821, c. 1, zie boven, n. 34; *Capit. miss. Attiniacense*, a^o 854, c. 5, zie boven, n. 133.

(135) Noch uit het *Capit. miss. gen.* van Thionville, c. 13 (... *ut antiqua et iusta telonea... exigantur, tam de pontibus quam et de navigiis seu mercatis; nova vero seu iniusta... in quibus nullum adiutorium iterantibus praestatur... ut non exigantur*), noch uit de *Capit. leg. add.* van 818-819, c. 17 (na de passus, boven onder n. 132 gedrukt: *Et ubi necesse non est fluvium aliquem ponte transmeare, enz...* *Uterius teloneum non detur*) is uit te maken of het *adiutorium* soms geen tweede voorwaarde zou zijn, die met de *antiquitas* zou moeten verenigd wor-

een brug, een ingerichte doorwaadbare plaats, een veer, een weg door moerassige gronden, een aanlegplaats, een markt, enz. (136). Het *teloneum* kreeg op deze wijze, het karakter van een belasting, waarvan de heffing gewettigd werd door de diensten die het Rijk bewees aan degenen die zich verplaatsten om handel te drijven; het was niet meer slechts een *exactio*. Deze nieuwe opvatting heeft echter géén stand gehouden en het *teloneum* is gedurende eeuwen een *exactio* gebleven.

B. Schending van voorrechten

In een tweede categorie van misbruiken door tolheffers gepleegd, dienen de schendingen van voorrechten gerangschikt. Onder Pipijn III, onder Karel de Grote, onder Lodewijk de Vrome hebben ofwel de graaf van Parijs, ofwel sommige ondergeschikten van hem, gepoogd aan de abdij van Saint-Denis een deel van de opbrengst van het *teloneum* in de Parijzer-gouw waarop zij tijdens de jaarmarkt recht had, te onttrekken of een andere taks in de plaats hiervan te heffen. De koning — later de keizer — moest zelf optreden om de abdij recht te laten wedervaren (137). Wellicht was er de graaf van Mâcon, ten tijde van Pipijn III of van Karel de Grote in geslaagd het derde van het *teloneum* in stad en gouw dat de kerk van deze *civitas* toekwam, zich aan te matigen (138). De *telonearii* van Karel de Grote

den opdat het heffen van het *teloneum* op een bepaalde plaats gewettigd zou zijn. Dat zulks niet het geval is, bewijst het antwoord namens de keizer aan een *missus* gegeven die verzocht om uitleg omtrent de *inlicita telonea* (*Responsa cuidam misso data*, a¹⁸ 802-813, c. 6, zie boven n. 131): er wordt hem verklaard: *ubicumque antiqua consuetudo fuit teloneum accipiendi, teloneum legitimum accipiant*. Geen voorwaarde in zake *adiutorium* wordt geëist. Bijgevolg moet men uit c. 13 van het *Capit. miss. gen.* van Thionville, de conclusie trekken dat nevens de *nova* en *iniusta telonea* er ook enkele *nova* en *iusta* bestonden, *ubi adiutorium iterantibus praestatur*.

Dit wordt door twee beschikkingen bevestigd. Eerst en vooral het c. 7 van de *Capitula omnibus cognita facienda* van 802-813 (zie boven n. 34) waar een duidelijk onderscheid wordt gemaakt tussen de twee criteria van wettigheid van het *teloneum*, de *antiquitas* enerzijds, het geboden *adiutorium* anderzijds. Ten tweede, c. 4 van het *capit. miss.* van 818-819, uitvoeringsmaatregel o.m. van de *Capit. leg. add.* van ditzelfde jaar, waar de onrechtmatig geheven *telonea* waarvan de keizer de afschaffing beveelt, niet als *nova* worden gekenschetst maar slechts als geheven op plaatsen waar geen bijzondere hulp aan de voorbijtrekkenden wordt geboden; verschillende vormen van deze hulpverlening somt het artikel bij wijze van voorbeeld op (zie boven, n. 34) en dan komt de samenvatting: *nec aliquid tale fuerit unde iuste census exigi possit*.

(136) Zie de teksten boven, onder n. 34 gedrukt.

(137) Zie boven, blz. 15, n. 39, blz. 24, n. 72 en n. 105.

(138) Dit is een hypothese; wij menen echter dat zij beter dan om het even welke andere, een uitleg voor het dubbele feit verschaft dat de kerk haar recht op een derde van het *teloneum* had verloren en dat een onderzoek geleid door Leidrad, bisschop van Lyon, handelend als keizerlijke *missus*, nodig is geweest opdat zij weer in het bezit van bedoeld recht kon gesteld worden.

hadden wellicht aan enkele Engelse pelgrims de betaling van het *teloneum* opgelegd, waarvan zij *qualitate qua* vrijgesteld waren (139). Een graaf liet soms door zijn *telonearii* — indien deze niet op eigen initiatief handelden — het *teloneum* en gebeurlijk andere taksen op waren heffen die een kerkelijke instelling het recht had verkregen met vrijstelling van taksen te laten vervoeren: dit is het geval beschreven in de passus van de *Miracula Sancti Benedicti*, die reeds meermaals in deze studie werd vermeld (140).

C. Achtergrond van deze misbruiken

Waarom vertegenwoordigers van het koninklijk gezag (141) zich aan soortgelijke misbruiken plichtig maakten, ziet men gemakkelijk in. Indien, zoals wij er toe geneigd zijn het te geloven, de graaf en zijn ondergeschikten, o.m. de *telonearii*, op een zeker bedrag van de geïnde sommen recht hadden (142), dan was het noodzakelijk gevolg van elke toekenning van een voorrecht op dat gebied, een netto verlies voor hen. Zulks legt hun optreden uit en ook de hardnekkigheid die dit optreden kenschetst.

D. Sancties

En nochtans werden zeer zware straffen voorzien ter beteugeling van het niet naleven van de beschikkingen over het *teloneum*: de *bannum*boete van 60 *solidi* werd sedert de tijd van Pipijn III op dit misdrijf gesteld en ze bleef het tijdens de ganse hier in aanmerking komende periode; zij werd zelfs in Italië ingevoerd (143). In 818-819 heeft Lodewijk de Vrome deze straf nog verzwwaard: buiten de terugbetaling van de onrechtmatig geheven takse, werd de plichtige niet slechts met de 60 *solidi* geboet, maar daarenboven met zijn eigen „wergeld” (144). Een paar jaren later, in 825, schreef dezelfde keizer aan zijn *missi* voor degenen die de beschikkingen over het *teloneum* niet uitgevoerd of nageleefd hadden naar hem te sturen,

(139) Zie boven, n. 78.

(140) Zie boven, blz. 4-5.

(141) Soortgelijke misbruiken konden ook in bepaalde gevallen door anderen gepleegd worden, o.m. door de *agentes* van immunitaire kerken. Wij kennen er echter geen voorbeelden van.

(142) Zie boven, blz. 23 en de n. 66 en 67.

(143) *Pippini III regis capitulare*, a¹⁸ 751-755, c. 4, BORETIUS, *Capitulare*, I, nr. 13; *Capitulare* van Herstal, a^o 779, c. 18, *Ibid.*, nr. 20; *Capitula omnibus cognita facienda*, a¹⁸ 802-813, c. 7 (tekst van de hss. Paris lat. 9654 en Vatic. inter Palat. 582), *Ibid.*, nr. 57; *Capitula legibus addenda*, a¹⁸ 818-819, c. 17, *Ibid.*, nr. 139; *Capitula de functionibus publicis*, a^o 821, c. 1, *Ibid.*, nr. 143. — Invoering in Italië: *Capitulare* van Mantua, a^o 781, c. 8, *Ibid.* nr. 90 (de plichtige moet veroordeeld worden tot de *bannum* boete en tot de boete die zijn nationaal recht voorziet).

(144) *Cap. leg. add.*, zie boven, n. 143, c. 17: ... *cum sua lege ipsum teloneum reddat et bannum nostrum, id est sexaginta solidos componat*.

opdat hij hen zou straffen op een wijze die een afschrikkende werking moest hebben; het geldt bijgevolg een willekeurige bestraffing (145). Ook dit hielp blijkbaar niet. Men mag er trouwens aan twifelen of deze straffen ooit werkelijk toegepast werden.

VII. — BIJKOMENDE TAKSEN

Zoals onder de Merowingen, werden ten tijde van de Karolingen buiten het eigenlijke *teloneum* nog andere *vectigalia* geheven; men kent ze slecht; wellicht zouden zij een afzonderlijke studie verdienen (146). In de *capitularia* treft men deze *vectigalia* niet vaak aan. Wanneer dit wel het geval is, komen zij soms voor onder hun eigen benamingen; het gebeurt echter dat zij gezamenlijk als *census*, *tributa*, *consuetudines*, nevens het *teloneum* worden vermeld. De beschikkingen over het *teloneum* waren in algemene regel ook op deze taksen van toepassing (147).

In de oorkonden worden deze *vectigalia* zeer vaak vermeld, in het bijzonder in deze waarbij de koning of de keizer vrijstellingen aan kerken toekent (148). Er zijn gevallen, waar in de *narratio* en in zekere gedeelten van de *dispositio*, zij samen met het eigenlijke *teloneum* onder deze benaming worden gegroepeerd; in de eigenlijke vrijstellingsclausule van de *dispositio* worden ze echter doorgaans nevens het *teloneum* onder hun eigen benamingen opgesomd (149). Deze opsommingen zijn soms zeer lang; de

(145) *Admonitio ad omnes regni ordines*, a^o 825, BORETIUS, *Capitularia*, I, nr. 150 : ... *ad nostram volumus ut veniat iussus praesentiam...*; *et si culpabilis inventus fuerit, dignam correctionem accipiat, ut ceteris negligentibus exemplum terroris praebeat*. Analoge, ofwel minder uitdrukkelijke, beschikking in het *Capitulare missorum* van Worms, a^o 829, c. 11, BORETIUS-KRAUSE, *Capitularia*, II, nr. 192.

(146) Over de Merovingische periode, zie onze boven, onder n. 1 vermelde studie, blz. 23. Wij hopen dat het ons gegund zal worden een afzonderlijke studie over deze *vectigalia*, die wij sedert jaren in voorbereiding hebben, te kunnen opstellen.

(147) *Capitulare missorum* van Nijmegen, a^o 806, BORETIUS, *Capitularia*, I, nr. 46 : *De teloneis et cespitaticis, sicut in alia capitula ordinavimus, teneant... Capitula omnibus cognita facienda*, c. 7, *Ibid.*, nr. 57 : (a) tekst van de hss. vermeld onder n. 143 : *Ut nullus homo praesumat teloneum... accipere nisi ubi, etc... Similiter nec rotaticum neque pulveraticum ullus accipere praesumat...*; (b) tekst van het hs. Guelferbytanus, inter Gudianos 299 : *Theloneus aut census non exigatur a quolibet ubi...*; (c) tekst van de hss. Paris. lat. 4629 en Berolin. 101. Phill. 1736 : *Ut nullus praesumat teloneum per vias nec per villas nec rotaticum nec cespitaticum nec pulveraticum recipere. Capitula legibus addenda*, a^{la} 818-819, c. 17, *Ibid.*, nr. 139 : *De iniustis teloneis et consuetudinibus... Capitulare missorum* van hetzelfde jaar, c. 4, *Ibid.*, nr. 141 : *De iniustis occasionibus et consuetudinibus noviter institutis, sicut sunt tributa et telonei in media via...*

(148) Zie de oorkonden vermeld onder de n. 84-89, 94-96 en 98.

(149) Bij wijze van voorbeeld, halen wij hier enkele passus uit het diploma van Lodewijk de Vrome voor Saint-Aignan te Orléans, a^{la} 814-817, *Formulae Imperiales*,

opsteller van de oorkonde heeft alle mogelijke gevallen willen voorzien; men mag zich echter niet inbeelden dat al deze taksen steeds en in alle gedeelten van het rijk werden geheven.

Bedoelde *vectigalia* waren hoogstwaarschijnlijk bijkomende taksen, waarvan in bepaalde gevallen en op bepaalde plaatsen buiten het *teloneum*, de betaling werd geëist. Men mag veronderstellen dat het *rotaticum*, een taks was, berekend op het aantal wielen van de voor het vervoer van waren gebruikte karren; het *saumaticum*, een taks op de lastdieren; het *ripaticum*, een taks op het betrekken van een aanlegplaats; het *cespitaticum*, een taks voor het onderhoud van de bermen; het *trabaticum*, een barreelgeld; het *pontaticum*, een bruggegeld; het *portaticum*, een havengeld of (minder waarschijnlijk) een poortgeld; het *pulveraticum*, misschien een taks op degenen die te voet (op hun rug) waren vervoerd; het *salutaticum*, een vergoeding aan lokale overheden te betalen; het *exclusaticum*, een taks die moest betaald worden om door de *clusae* te mogen trekken; enz. (150).

VIII. — LIJNEN VAN ONTWIKKELING TIJDENS DE KAROEINGISCHE PERIODE

Is men er toe gerechtigd, wanneer men de ganse Karolingische periode onder ogen neemt, te denken dat de instelling zich gedurende dit tijdsbestek volgens bepaalde lijnen verder heeft ontwikkeld? Deze vraag kan men slechts op zeer gebrekkige wijze beantwoorden. Niettemin is het niet onmogelijk over enkele aspecten van het probleem iets te zeggen.

Men krijgt de indruk dat van af de jaren twintig van de IXe eeuw, de

nr. 20, ZEUMER, *Formulae*, blz. 300-301. In de *narratio*, vermelding van het feit dat Pipijn III en Karel de Grote, een vrijstelling voor zes boten en voor alle vervoermiddelen te lande aan de abdij hadden verleend : ... *concessissent eidem monasterio teloneum de....., undecunque fiscus teloneum exigere poterat*. Bevestiging, gevolgd door de vrijstelling voor het vervoer te lande : ... *undecunque videlicet fiscus teloneum exigere potest, ullum teloneum accipere vel exigere praesumat*. Vrijstelling voor zes boten : ... *nullum teloneum aut ripaticum aut portaticum aut pontaticum aut salutaticum aut cespitaticum aut cenaticum aut pastionem aut landaticum aut trabaticum aut pulveraticum aut ullum occursum vel ullum censum aut ullam redibitionem accipere vel exigere audeat*.

(150) In de meeste gevallen is de hier door ons gegeven uitleg van hypothetische aard. Zie nochtans wat het *rotaticum* betreft, ons artikel : *Les origines romaines du rouage*, in *Mélanges de droit romain offerts à Georges Cornil*, I, Parijs en Brussel, 1926. Dat het *portaticum* eerder met de *portus* dan met de *porta* verband houdt, schijnt wel te blijken uit een diploma van Karel de Kale voor de kerk van Narbonne, a^o 844 (zie boven, blz. 25, n. 20) en 73 en uit een diploma van Lodewijk de Stamelaar voor de kerk van Barcelona, a^o 878 (zie blz. 25-26 en n. 20, 73, 74); in beide oorkonden wordt het *portaticum* vermeld naar aanleiding van voorrechten toegekend in zake de handelsscheepvaart. Over de *clusae* en de heffing van het *exclusaticum*, zie boven blz. 11-12 en n. 24-27 en 45.

belangrijkste functie van het *teloneum* er in bestaat een „taks op de handelsverrichtingen, hoofdzakelijk ter markt” te zijn. Het is, in elk geval op deze functie dat Lodewijk de Vrome, in 821 de nadruk legde wanneer hij over het *teloneum* handelde, in een belangrijk *capitulare*, besteed aan de hem door zijn onderdanen verschuldigde prestaties (151). Trouwens, in *Francia Occidentalis*, onder Karel de Kale, hadden de voornaamste schenkingen van het recht het *teloneum* te heffen of een deel van het inkomen er van in te casseren, betrekking op de functie „taks op de handelsverrichtingen” (152). De lectuur van enkele teksten laat het vermoeden rijzen dat het „*teloneum*-taks op het vervoer” en het „*teloneum*-taks op de handelsverrichtingen”, op weg waren twee verschillende instellingen te worden: men begon hen soms afzonderlijk te behandelen bij het toekennen van voorrechten (153). Toevallig vernemen we dat reeds in de late jaren van het eerste vierde der IXe eeuw, een afzonderlijk woord in romaanse dialecten bestond, om het „*teloneum*-taks op het vervoer” te noemen: het is tot ons gekomen onder een hergelatiniseerde vorm, nl. *trasturas* (154). Misschien wijst in dezelfde richting, het feit dat in het zuiden van *Francia Orientalis*, nl. in Beieren, in zake taksen op het vervoer en op de handel in zout, een onderscheid werd gemaakt tussen de *mula* en het *teloneum* (155).

Indien men naar andere aspecten zoekt van de ontwikkeling die het

(151) *Capitula de functionibus publicis*, c. 1, zie boven, n. 143: ... *ut nullus teloneum exigit nisi in mercatibus ubi communia commercia emuntur ac veniuntur...* en verder ... *nisi tantum ubi aliquid emitur aut veniatur qualibet causa ad communem usum pertinens*.

(152) Zie boven, blz. 25-26 en n. 74.

(153) Het onderscheid wordt zeer duidelijk gemaakt in het diploma van Karel de Kale, a^o 860 voor de kerk van Urgel, zie boven, n. 43: *Praeterea concedimus eidem sancte sedi ut, sicut alie ecclesie Septimanie, ita quoque eadem et rectores ejus semper habeant tertiam partem telonei de omnibus illius parrochie mercatis. Similiter etiam concedimus eidem ecclesie ob remedium anime nostre tertiam partem telonei omnium negotiatorum per eandem parrochiam transeuntium atque merchantium*.

(154) Het is kenschetsend dat het woord aangetroffen wordt in een *capitulare missorum*; de tekst van deze *capitularia* kwam inderdaad vaak op enigszins minder „officiële” wijze tot stand dan de andere (zie ons werk *Wat waren de Capitularia?*, Brussel, 1955, blz. 38-40 = *Recherches sur les Capitulaires*, Parijs, 1958, blz. 47-51). *Capitulare missorum*, a^o 818-819, c. 16: *Ut nullus ad palatium vel in hostem pergens vel de palatio vel de hoste rediens tributum quod trasturas vocant solvere cogatur*. In het hiermede overeenstemmend c. 17 van de *Capitula legibus addenda*, waarvan de uitvoering onder het toezicht stond van de *missi*, leest men de woorden *teloneum exactaverit*. Misschien werden onder het meer materieel en minder juridisch begrip *trasturas* én het *teloneum* én bijkomende taksen zoals het *trabaticum* bedoeld. Voor beide *capitularia*, zie boven n. 147, voor het *trabaticum*, blz. 48-49 en n. 149.

(155) Zie de twee diploma's van Lodewijk de Duitser voor Kempten en het reglement over het *teloneum* stroomafwaarts van Passau, *prooemium*; boven respectievelijk n. 96 en 28-29. Omtrent de verhouding van *mula* (d. „Maut”) tot *teloneum* heerst onzekerheid; zie o.m. WAITZ, *op. cit.*, IV2, blz. 63-64 en BRUNNER-VON SCHWERIN, *op. cit.*, II, blz. 323.

teloneum zou gekend hebben, dan oriënteert zich haast noodzakelijkerwijze de gedachte naar de tolheffers.

Stelt men vast dat op wettige wijze de kring van de tolheffers tijdens de Karolingische periode, ruimer is geworden? De vraag dient bevestigend beantwoord. Het feit dat voortaan het recht op het *teloneum* zeer vaak een attribuut geworden is van het immunitetsvoorrecht; de schenking aan kerken van het recht het *teloneum* te heffen; misschien de schenking van dit recht aan hooggeplaatste machthebbers; de erkenning van het recht althans het *pontaticum* te heffen, aan degenen die bruggen hebben gebouwd en hersteld: ziedaar een reeks factoren wier actie sterk bijgedragen heeft tot dit resultaat (156).

Wij menen echter dat tijdens deze zelfde periode het aantal van de tolheffers ook en misschien zelfs vooral, op onwettige wijze aanzienlijker is geworden. Rechtstreekse en preciese informatie hierover, verschaffen ons de gelijktijdige bronnen niet. Het lijkt ons nochtans zeker dat de voortdurend afgekondigde beschikkingen waarbij verboden werd nieuwe, ongewettigde tolkantoren op te richten (157) op een onuitroeibaar euvel wijzen: hoofdzakelijk in *Francia Occidentalis*, waar Karel de Kale ondanks zijn ontombare energie, door de strijd tegen Bretoenen, Aquitaniërs en Noormannen belet werd voor een regelmatige werking van de staatsinstellingen te zorgen.

Deze woekering van de tolkantoren zal trouwens niet slechts aan de baatzucht en aan de tuchtelooheid van de vertegenwoordigers van het koninklijk gezag toe te schrijven geweest zijn, maar ook en zeker niet in geringe mate, aan het roekeloos optreden van andere *potentes viri* en van avonturiers van alle slag (158).

(156) Immunitet, zie blz. 39-41. Schenkingen aan kerken, zie blz. 24-27. Schenking aan hooggeplaatste machthebbers, zie blz. 25. Voorrecht van wie een brug had gebouwd of hersteld: *Capitula de functionibus publicis*, a^o 821, c. 3, zie boven, n. 143: *Nemo ex his qui pontes faciunt... cogantur pontaticum de eodem quem fecerunt ponte persolvere. Et si forte quilibet voluerit ex propriis facultatibus eundem pontem emendare vel reficere... non tamen de eodem ponte maiorem censum exigere praesumat, nisi sicut consuetudo fuit et iustum esse dinoscitur*.

(157) Zie boven n. 131-133. In zake datering van de capitularia, verwijzen wij naar de door Dr. A. Verhulst opgestelde „Index van de capitularia”, op blz. 103-121 van ons werk *Wat waren de Capitularia?* (= *Recherches sur les Capitulaires*, blz. 107-120).

(158) Deze studie is het resultaat van opzoeken van de geschiedenis van het tolwezen, die wij tijdens het academiejaar 1953-1954, als titularis van een binnenlandse Francqui-leerstoel aan de Vrije Universiteit te Brussel, hebben ondernomen en die wij in een van onze seminaries aan de Rijksuniversiteit te Gent tijdens de academiejaren 1956-57 en 1958-59 hebben voortgezet. We zijn verschillende inlichtingen en een reeks nuttige suggesties aan Dr. A. Koch, archivaris van de Stad Deventer en aan de ons toegevoegde geaggregeerde Dr. R. Van Caenegem, lector aan de Rijksuniversiteit te Gent, verschuldigd; we zijn hun hiervoor uiterst erkentelijk. We hebben insgelijks profijt ge-

IX. — RESUME FRANÇAIS

LE TONLIEU A L'ÉPOQUE CAROLINGIENNE (159)

Comme sous les Mérovingiens le tonlieu (*teloneum*) est resté dans la monarchie franque, sous les Carolingiens, un impôt indirect royal perçu aux frontières et à l'intérieur. Il était levé sur le transport et sur la vente des marchandises; il ne l'était pas sur les produits qu'une même personne physique ou morale faisait transporter d'une de ses propriétés dans une autre. La perception était en règle générale la tâche du comte, qui en confiait l'exercice matériel à des tonloyers (*telonearii*). L'existence du tonlieu est attestée sous les Carolingiens, dans tout le *Regnum Francorum* et après 843 dans tous les royaumes successeurs. Les bureaux étaient situés dans des « cités » (*civitas*), dans d'autres agglomérations fortifiées (*castrum, castellum*), dans des ports maritimes et fluviaux (*portus*) et à divers endroits de passage (ponts, gués, etc.). Certains bureaux particulièrement importants (Quentovic, sans doute Dorestad et les « cluses » alpestres) étaient placés sous l'autorité d'un agent (*procurator*) de rang élevé; on percevait dans ces bureaux un droit « ad valorem » de 10 %. Nous ne connaissons qu'exceptionnellement les taux des droits fixes ou proportionnels perçus dans les autres bureaux.

Des privilèges ont été concédés en matière de tonlieu. Des bureaux ou une fraction du montant des sommes perçues dans un groupe de bureaux, ont été cédés à des établissements ecclésiastiques. Des franchises de tonlieu ont été accordées à des catégories de personnes (p.ex. aux pèlerins, aux soldats, à ceux qui se rendaient au Palais) ou à des personnes déterminées (p.ex. à des marchands privilégiés); elles l'ont été surtout à des établissements ecclésiastiques : évêchés et abbayes. Il s'agit de franchises générales ou de franchises limitées. La limitation consistait souvent dans la fixation d'un nombre maximum d'*instrumenta itineris* (chariots et surtout

trokken uit opmerkingen die na onze lezing in deze Academie en na een lezing die wij over hetzelfde onderwerp op de „Journées d'histoire du droit" te Brussel in juni 1958 hielden, werden gemaakt : wij stellen het ons ten plicht de heer Dr. P. Petot, lid van het Institut de France, ereprofessor aan de Faculteit der Rechten te Parijs, de heren Dr. S. J. De Laet, Dr. E. I. Strubbe en Dr. C. Verlinden, professoren aan de Rijksuniversiteit te Gent, evenals de heren Dr. W. Peremans en Dr. J. A. Van Houtte, professoren aan de Katholieke Universiteit te Leuven onze zeer oprechte dank te betuigen.

(159) L'auteur a cru pouvoir limiter son résumé français à un texte très bref. Il a, en effet, consacré au tonlieu à l'époque carolingienne, un travail d'ampleur moindre que celui-ci, mais tout de même relativement étendu, publié en langue française. Il se permet d'y renvoyer : *A propos du tonlieu à l'époque carolingienne*, dans *La città nell'alto medioevo*, Spoleto, 1959 (Settimana di Studi sull'Alto Medioevo, 1958).

bateaux), pouvant être utilisés pour le transport en franchise de denrées commerciales.

Des fraudes et des abus très nombreux ont existé en matière de tonlieu. Les Carolingiens les ont combattus sans parvenir à les éliminer. Les fraudes étaient principalement le fait de marchands se faisant passer pour des pèlerins ou d'agents d'établissements ecclésiastiques se réclamant abusivement de franchises. Quant aux abus ils étaient commis surtout par des agents du pouvoir royal, mais occasionnellement aussi par d'autres. Certains de ces abus consistaient dans la violation des règles de droit régissant le tonlieu : création de nouveaux bureaux en des endroits où l'on ne percevait pas traditionnellement le tonlieu ou en des endroits où le transporteur ne jouissait pas de certains avantages (pont, port, marché organisé, etc.). D'autres abus consistaient dans la violation de privilèges.

En dehors du tonlieu, on percevait, comme à l'époque mérovingienne, des taxes complémentaires : sur les moyens de transport (*rotaticum, saumaticum*), pour le passage d'un pont (*pontaticum*), sur l'accostage (*ripaticum*), pour l'utilisation d'un port (*portaticum*) etc. Ces taxes suivaient le sort du tonlieu.

X. — ADDENDUM

Enkele belangrijke recente publicaties waarmede bij de redactie van deze verhandeling géén rekening meer kon gehouden worden, dienen hier vermeld. Zij verstrekken waardevolle gegevens over de *clusae* (160), over de banen die gebruikt werden voor het vervoer van zout afkomstig uit Lorreinen (161) en over de oorkonden waarbij voorrechten in zake *teloneum* werden verleend (162).

(160) N. 24-27 en 45. Over de *clusae* van het Alpengebied, zie nu ook G. TANGI, *Die Passvorschrift des Königs Ratchis und ihre Beziehung zu dem Verhältnis zwischen Franken und Langobarden vom 6.-8. Jahrhundert*, Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken, 1958, blz. 5 en n. 16.

(161) N. 31 en 97. Over de *salinae* van Vic, Moyenvic en Marsal en hun ligging aan het vertrekpunt van de „Salzstrasse", die over Dieuze de Rijn bereikte, zie G. BRAUN VON STUMM, *Melzer Münzstätten an der mittleren Saar*, Saarbrücker Hefte, nr. 9, 1959, blz. 68-69 en de schetskaart op blz. 69.

(162) N. 111. Over *syngraphum*, zie nu ook G. TANGI, *op. cit.*, blz. 37-38 en n. 125-126.

INHOUDSTAFEL

I. TELONEUM EN HANDELSSCHEEPVAART	3
II. HET TWEEVOLDIG WEZEN VAN HET TELONEUM : TAKS OP HET VERVOER VAN WAREN EN TAKS OP HANDELSVERRICHTINGEN . .	8
III. HOE WERD HET TELONEUM GEHEVEN?	10
1. Het teloneum, rijksinstelling	10
2. Bedrag	11
3. De tolkantoren	13
A. Typologisch onderzoek	13
B. Aardrijkskundig onderzoek	14
a) In de grensgebieden	14
b) In het binnenland	18
4. De heffing	20
A. Voor rekening van de Schatkist	20
B. Overheidspersonen belast met de heffing	21
IV. VOORRECHTEN IN ZAKE TELONEUM	23
1. Het afstaan van het teloneum aan een bevoorrechte fysische persoon of rechtspersoon	24
2. De vrijstelling van teloneum	27
A. Vrijstellingen toegekend aan fysische personen	28
B. Vrijstellingen toegekend aan rechtspersonen	29
a) Volledige of haast volledige vrijstellingen	29
b) Beperkte vrijstellingen	32
c) Vrijstellingen van bijzondere aard	36
C. De vrijstellingsoorkonden	36
V. TELONEUM EN IMMUNITEIT	39
1. Het teloneum binnen de domeinen van de immunitaire kerken	39
2. Het teloneum buiten de domeinen van de immunitaire kerken	41
VI. DE MISBRUIKEN OP HET GEBIED VAN HET TELONEUM	43
1. Misbruiken gepleegd door de tolplichtigen	43
2. Misbruiken gepleegd door de tolheffers	44
A. Heffing op ongeoorloofde plaatsen	44
a) Nieuwe tolkantoren	44
b) Kantoren waar géén hulp aan de tolplichtigen werd geboden	45

B. Schending van voorrechten	46
C. Achtergrond van deze misbruiken	47
D. Sancties	47
VII. BIJKOMENDE TAKSEN	48
VIII. LIJNEN VAN ONTWIKKELING TIJDENS DE KAROLINGISCHE PERIODE	49
IX. RÉSUMÉ FRANÇAIS : LE TONLIEU A L'ÉPOQUE CAROLINGIENNE .	52
X. ADDENDUM	53
INHOUDSTAFEL	54